

Καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής και μάνατζερς

Στο θεωρητικό ζητούμενο της ταξικής σχέσης νομικών ιδιοκτητών των μέσων παραγωγής και διευθυντών της παραγωγικής διαδικασίας —ιδίως των μεγάλων μετοχικών εταιριών— στον καπιταλισμό, έχουν ήδη δοθεί (διαφορετικές) απαντήσεις· και όχι μόνο από τη σκοπιά της μαρξιστικής θεωρίας. Ωστόσο, η όποια απόπειρα επαναφοράς της διερεύνησης επ' αυτού του ζητήματος, πιστεύω ότι διατηρεί το θεωρητικό της ενδιαφέρον κυρίως γιατί (ή σωστότερα εφόσον) συναρτάται με την αναζήτηση των αναγκών ερμηνευτικών «εργαλείων» κατανόησης του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής (ΚΤΠ) και ανίχνευσης των κοινωνικών τάξεων και ομάδων οι οποίες συγκροτούνται στα πλαίσιά του.

Ο κεφαλαιούχος ως περιττό πρόσωπο, σύμφωνα με τον Κ. Μαξ

Ο Κ. Μαξ, αναζητώντας στην πορεία ανάπτυξης της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής —δηλαδή συγκέντρωσης και συγκεντροποίησης του κεφαλαίου, όξυνσης της αντίθεσης ανάμεσα στον κοινωνικό χαρακτήρα της παραγωγής και τον ατομικό χαρακτήρα της ιδιοποίησης— και ειδικότερα στα πλαίσια του αυξανόμενου ρόλου του συναγωνισμού και της πίστης εντός του καπιταλιστικού καθεστώτος, μορφές μετάβασης από τον καπιταλισμό στην κοινωνία των συνεταιρισμένων παραγωγών (Μαξ 1978-α: 643-51 και κυρίως Μαξ 1978-β: 549-57) —στη βάση της γενικής λογικής του θεωρητικού του σχήματος, όπως διατυπώνεται στον περίφημο «Πρόλογο» της *Κριτικής της Πολιτικής Οικονομίας* (Μαξ 1956: 6-8)—¹, εξετάζει ως ένα «αργητικό» σημείο ενός τέτοιου περάσματος-μετάβασης τις σύγχρονές του μεγάλες μετοχικές εταιρίες.

«Στις μετοχικές εταιρίες η λειτουργία είναι χωρισμένη από την ιδιοκτησία του κεφαλαίου, επομένως και η εργασία είναι εντελώς χωρισμένη από την ιδιοκτησία στα μέσα παραγωγής και στην υπερεργασία. Αυτό είναι αποτέλεσμα της ανώτατης ανάπτυξης της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής, αναγκαίο σημείο περάσματος για την ξαναμετατροπή του κεφαλαίου σε ιδιοκτησία των παραγωγών, όχι όμως πια σαν ατομική ιδιοκτησία ξεχωριστών παραγωγών, αλλά σαν ιδιοκτησία συνεταιρισμένων παραγωγών, σαν άμεσα κοινωνική ιδιοκτησία. Είναι, από την άλλη, σημείο περάσματος για τη μετατροπή όλων των λειτουργιών στο προτσές αναπαραγωγής, που συνδέονται ακόμα ως τώρα με την ιδιοκτησία του κεφαλαίου, σε απλές λειτουργίες των συνεταιρισμένων παραγωγών, σε κοινωνικές λειτουργίες» (Μαξ 1978-β: 551).

Έτσι:

«Στο καθεστώς των μετοχών υπάρχει ήδη αντίθεση ενάντια στην παλιά μορφή, στην οποία το κοινωνικό μέσο παραγωγής εμφανίζεται σαν ατομική ιδιοκτησία. Όμως η ίδια η μετατροπή στη μορφή της μετόχης παραμένει ακόμα κλεισμένη μέσα στα κεφαλαιοκρατικά όρια. Γι' αυτό, αντί να υπερνικήσει την αντίθεση ανάμεσα στο χαρακτήρα του πλούτου σαν κοινωνικού και σαν ατομικού πλούτου, της δίνει απλώς νέα μορφή» (Μαρξ 1978-β: 555).

Με την έννοια αυτή, οι «κεφαλαιοκρατικές μετοχικές επιχειρήσεις» αποτελούν μια από τις «μεταβατικές μορφές από τον κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής στο συνεταιριστικό τρόπο», στην οποία, «η αντίθεση ανάμεσα στο κεφάλαιο και την εργασία», για τον Μαρξ, «έχει αρθεί αρνητικά» (Μαρξ 1978-β: 555-6).

Αν και οι μετοχικές εταιρίες δεν έπαιξαν ρόλο ανάλογο του αποδιορθωτικού ρόλου της γαιοπροσόδου σε χρήμα (Μαρξ 1978-β: 978-85) και δεν έχουν αποτελέσει ιστορικά σημείο (έστω και αρνητικό) περάσματος από τον καπιταλισμό (και τον ΚΤΠ) προς την κοινωνία των συνεταιρισμένων παραγωγών (και το συνεταιριστικό τρόπο παραγωγής)², εντούτοις η σχετική μαρξική ανάλυση αναδεικνύει —σε ό,τι στα πλαίσια του παρόντος άρθρου σκοπεύω να εξετάσω— μια σημαντική θεωρητική πρόταση: η λειτουργία του κεφαλαίου χωρίζεται από την ιδιοκτησία του στη δυναμική της ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων. Που ισοδυναμεί με το να πούμε: η διεύθυνση των μέσων της παραγωγικής διαδικασίας χωρίζεται από τη νομική ιδιοκτησία των μέσων της παραγωγικής διαδικασίας.

Ποια είναι, όμως, η συνέπεια αυτού του χωρισμού;

Κύριο χαρακτηριστικό των μεγάλων μετοχικών εταιριών —υποστηρίζει ο Μαρξ— είναι πως «έχουν την τάση... τη διευθυντική δουλειά σαν λειτουργία να τη χωρίζουν όλο και περισσότερο από την κατοχή του κεφαλαίου», εξέλιξη που ως συνέπεια έχει να «εξαφανίζεται ο κεφαλαιοκράτης από το προσώπός της παραγωγής σαν περιττό πρόσωπο» (Μαρξ 1978-β: 489-90).

Εδώ ο Μαρξ με την κατοχή του κεφαλαίου εννοεί τη νομική ιδιοκτησία ή τη νομική κυριότητά του. Τη νομική ιδιοκτησία ή κυριότητα των (κεφαλαιοκρατών) μετόχων. Το ότι (λοιπόν) η νομική κυριότητα χωρίζεται από τη διεύθυνση έχει ως συνέπεια ο κεφαλαιοκράτης —και ο Μαρξ εννοεί στην ανάλυσή του αυτή το νομικό ιδιοκτήτη των μέσων παραγωγής, τον (κεφαλαιοκράτη) μέτοχο της μεγάλης μετοχικής εταιρίας— να γίνεται περιττό πρόσωπο.

Ποιο το επακόλουθο, όμως, της μετατροπής του νομικού ιδιοκτήτη σε περιττό πρόσωπο;

«Ότι “η ψυχή του βιομηχανικού μας συστήματος” δεν είναι οι βιομήχανοι κεφαλαιοκράτες” [δες οι νομικοί ιδιοκτήτες των μεγάλων μετοχικών βιομηχανικών επιχειρήσεων] αλλά οι managers της βιομηχανίας το σημείωσε ήδη ο Γιουρ. ...

... Ένας διευθυντής ορχήστρας δεν χρειάζεται καθόλου να είναι ιδιοκτήτης των οργάνων της ορχήστρας, ούτε η δουλειά του σαν διευθυντής έχει καμιά σχέση με το “μισθό” των υπόλοιπων μουσικών» (Μαρξ 1978-β: 488).

Τι μπορεί, όμως, να σημαίνει πως οι διευθυντές της μεγάλης μετοχικής καπιταλιστικής επιχείρησης γίνονται η «ψυχή» του βιομηχανικού συστήματος —ακόμη κι αν δεν έχουν τη

νομική ιδιοκτησία των μέσων της παραγωγικής διαδικασίας—, ενώ ο νομικός ιδιοκτήτης των μέσων της παραγωγικής διαδικασίας γίνεται περιττό πρόσωπο;

Ότι η σχέση της οποίας αποτελεί ενσάρκωση, προσωποποίηση ο μάνατζερ, δηλαδή η σχέση της οποίας ο μάνατζερ είναι φορέας —η διεύθυνση της παραγωγικής διαδικασίας—, είναι ουσιαστικής οικονομική (παραγωγική) σχέση για τον καπιταλιστικό τρόπο του παράγειν ενώ, αντίθετα, η σχέση της οποίας αποτελεί ενσάρκωση, προσωποποίηση ο νομικός ιδιοκτήτης, δηλαδή η σχέση της οποίας ο νομικός ιδιοκτήτης είναι φορέας —η νομική κυριότητα των μέσων παραγωγής—, γίνεται απλώς τυπική και περιττή στα πλαίσια του ΚΤΠ³. Προσθέτω: περιττή από μόνη της ιδωμένη ή ως σχέση καθαυτή.

Κι αυτό με τη σειρά του σημαίνει ότι: η νομική κυριότητα —αφού είναι περιττή για τον καπιταλιστικό τρόπο του παράγειν— οπωσδήποτε δεν είναι οικονομική σχέση στα πλαίσια του ΚΤΠ. Συμπληρώνω: και δεν λειτουργεί ως οικονομική σχέση.

Αλλ' αυτό το τελευταίο πρέπει να διευκρινιστεί.

Και για να γίνει αυτό χρειάζονται βασικοί εννοιολογικοί προσδιορισμοί σε δύο αλληλοσυνδεόμενα επίπεδα: σχέσεις και (καπιταλιστικός) τρόπος παραγωγής· (καπιταλιστικός) τρόπος παραγωγής και κοινωνικές τάξεις.

Είναι μέσω αυτών των προσδιορισμών, άλλωστε, που θα επιχειρηθεί (μεταξύ άλλων) να απαντηθεί και το κεντρικό ερώτημα που έχει ήδη ανακύψει από τα παραπάνω —το οποίο και εισαγωγικά (θα μπορούσα να πω) περιγράφει το υπό διερεύνηση θεωρητικό ζήτημα.

Και το εισαγωγικό αυτό ερώτημα είναι:

Η καπιταλιστική ανάπτυξη με τη μορφή των μετοχικών εταιριών έχει αναδείξει ένα διαφοροποιημένο τρόπο καπιταλιστικής παραγωγής και εκμετάλλευσης της μισθωτής εργασίας, έναντι εκείνου που χαρακτηρίζεται από την ταύτιση νομικού ιδιοκτήτη-διευθυντή στο ίδιο πρόσωπο;

Σχέσεις και τρόπος παραγωγής - καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής

Έχω θεωρήσει ότι «καθαρός» τρόπος παραγωγής είναι ο ειδικός και αμετάβλητος ιστορικός —μα μεταβαλλόμενος ιστορικά— συνδυασμός των σχέσεων που εμπεριέχουν οι σχέσεις παραγωγής —οι οποίες συγκροτούν τη μήτρα ενός τρόπου παραγωγής— ως το ουσιαστικό περιεχόμενό τους. Ο ειδικός αυτός συνδυασμός προσδιορίζει ποια από τις τρεις περιφερειακές δομές ενός ιστορικού τρόπου παραγωγής —οικονομική, δικαιοπολιτική και ιδεολογική— είναι κυρίαρχη, υπό την καθοριστική, σε τελευταία ανάλυση —και σε κάθε περίπτωση—, οικονομική δομή (Οικονομάκης 1998: 59).

Οι συνθέτουσες (τις σχέσεις παραγωγής) σχέσεις είναι τρεις: η κυριότητα, η κατοχή και η νομή των μέσων παραγωγής (Οικονομάκης 1998: 59).

Παρατήρηση 1: Πρέπει να επισημανθεί —κι αυτή την επισημάνση τη θεωρώ θεμελιώδη— πως οι τρεις σχέσεις, που συνθέτουν ό,τι ονομάζω ουσιαστικό περιεχόμενο των σχέσεων παραγωγής, δεν πρέπει να εκλαμβάνονται ως αδιαφοροποίητες από τον έναν ιστορικό τρόπο παραγωγής στον άλλο, ωσάν να είναι συγκροτούμενες από «στοιχεία» τα οποία θα «έμεναν αμετάβλητα σε όλους τους τρόπους παραγωγής.» Κάτι τέτοιο —όπως παρατηρεί ο

Ν. Πουλαντζάς— θα σήμαινε πως υφίσταται τάχα «μια αυτοαναπαραγόμενη και αυτορυθμιζόμενη οικονομική βάση», η οποία και θα χρησίμευε ως βάση της ιστορικής διαδικασίας εν γένει (Πουλαντζάς 1984-β: 83).

Αντίθετα, οι σχέσεις αυτές τροποποιούνται αντιστοίχως του μεταβλητού ιστορικά (και αμετάβλητου ιστορικού) συνδυασμού στον οποίο βρίσκονται· δηλαδή του τρόπου παραγωγής τον οποίο συγκροτούν και στα πλαίσια του οποίου (αποκλειστικά) συγκροτούμενες συνθέτουν το (αμετάβλητο) ουσιαστικό περιεχόμενο των σχέσεων παραγωγής, άρα και την (αμετάβλητη ιστορική) μήτρα του τρόπου παραγωγής. Θα πρέπει, εντούτοις, να ξεκαθαρίσω πως οι διαφοροποιήσεις στις οποίες αναφέρομαι δεν αφορούν σε μεταβολές της *συστατικής «ουσίας»* των τριών σχέσεων —όπως αυτή προκύπτει από το βασικό προσδιορισμό τους που θα δώσω στη συνέχεια—, αλλά στη *διαφοροποιημένη (ειδική — δες τρόπος παραγωγής) «φύση»* τους.

Ας δούμε, όμως, τι αφορούν οι τρεις αυτές συνθέτουσες σχέσεις, ξεκινώντας από την τρίτη σχέση.

Η νομή των μέσων παραγωγής (έχω ορίσει ότι) αναφέρεται στη *χρήση* τους ως ειδική ικανότητα-δεξιότητα χειρισμού τους⁴. Ανάλογα με τον ειδικό ιστορικό συνδυασμό της σχέσης αυτής με τις δύο άλλες συνθέτουσες σχέσεις, η ικανότητα χρήσης των μέσων παραγωγής είναι ικανότητα ατομική ή συλλογική (Οικονομάκης 1998: 60).

Η κυριότητα ως οικονομική σχέση —δηλαδή ως σχέση συνθέτουσα το ουσιαστικό περιεχόμενο των σχέσεων παραγωγής— συνίσταται στην *εξουσία* επί των μέσων, των αντικειμένων και των αποτελεσμάτων της παραγωγικής διαδικασίας⁵ (Οικονομάκης 1998: 59).

Σε διάκριση από την τυπική νομική κυριότητα, η κυριότητα ως (πραγματική) οικονομική σχέση προϋποθέτει την κατοχή των μέσων παραγωγής, δηλαδή τη *διεύθυνση* ως έλεγχο της παραγωγικής διαδικασίας και οικειοποίηση αποτελεσμάτων της χρήσης των μέσων παραγωγής. Με άλλα λόγια, η κυριότητα ως οικονομική σχέση —εξουσία— υφίσταται σαν σύμπτωση —ομολογία— με τη σχέση κατοχής —διεύθυνση (Οικονομάκης 1998: 60).

{Στην αντίθετη εκδοχή —της μη-σύμπτωσης ή μη-ομολογίας— η κυριότητα *δεν είναι* (πραγματική) οικονομική σχέση, αλλά (μπορεί να είναι) μονάχα τυπική ή νομική σχέση. Ωστόσο, αν η τυπική ή νομική αυτή κυριότητα επιφέρει αποτελέσματα επί των σχέσεων που συνθέτουν το ουσιαστικό περιεχόμενο των σχέσεων παραγωγής, άρα επιφέρει αποτελέσματα επί της μήτρας του τρόπου παραγωγής, τότε η τυπική ή νομική αυτή κυριότητα *λειτουργεί ως (δεν είναι) οικονομική σχέση* στα πλαίσια του τρόπου παραγωγής. Αυτή είναι η περίπτωση της ευρωπαϊκής μη-ομολογίας του φεουδαρχικού τρόπου παραγωγής (ΦΤΠ), όπως και της ασιατικής μη-ομολογίας του ασιατικού τρόπου παραγωγής (ΑΤΠ)}⁶.

Επομένως, ενώ για την (πραγματική) οικονομική κυριότητα προϋποτίθεται η κατοχή των μέσων παραγωγής, η κατοχή των μέσων παραγωγής δεν προϋποθέτει την (τυπική ή/και την οικονομική) κυριότητά τους, αλλά και δεν τη συνεπάγεται.

Δεδομένων αυτών, ποιος είναι ο ειδικός ιστορικός συνδυασμός των τριών σχέσεων που συνθέτουν το ουσιαστικό περιεχόμενο των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής, οι οποίες συγκροτούν τη μήτρα του ΚΤΠ;

Από την ιστορική συγκρότηση του ιδιαίτερου αυτού τρόπου παραγωγής —τυπική υπαγωγή της εργασίας στο κεφάλαιο— (Οικονομάκης 1998: 60-1), είναι η σύμπτωση ή ομολο-

γία στο χωρισμό του άμεσου παραγωγού από την κατοχή —διεύθυνση—, άρα και την κυριότητα —εξουσία— επί των αντικειμενικών —μέσα παραγωγής— και υποκειμενικών —μέσα συντήρησης— όρων εργασίας⁷, και από τη νομή (χρήση) ως ατομική δεξιότητα χειρισμού των μέσων της παραγωγικής διαδικασίας —με επακόλουθο τη μερικοποίηση, τον τεμαχισμό της δεξιότητας του μεμονωμένου εργάτη (Μαρξ 1978-α: 339, 355, 376-7, 439).

Ο χωρισμός του άμεσου παραγωγού από την κατοχή επί των μέσων παραγωγής (που είναι εμμέσως μέσα) και συντήρησης συνεπάγεται τη μετατροπή της εργασιακής δύναμης σε εμπόρευμα —και, συνακόλουθα, τη μετατροπή των φορέων της νομής σε (μισθωτούς) εργάτες—, των μέσων παραγωγής και συντήρησης σε (σταθερό και μεταβλητό, αντίστοιχα) κεφάλαιο, ενώ συγκροτεί το φορέα της (οικονομικής) κυριότητας του κεφαλαίου —ως καπιταλιστή⁸.

Παρατήρηση 2: Θα προσθέσω πως, κάθε μισθωτή (χρηματική) σχέση —μισθός από μεταβλητό κεφάλαιο, σε ό,τι μας απασχολεί/δες σχετικά στη συνέχεια— δεν σημαίνει και μισθωτή (χρηματική) σχέση στα πλαίσια του ΚΤΠ. Γι' αυτό το τελευταίο απαιτείται —σύμφωνα με τη δική μου ανάγνωση στη μαρξική ανάλυση— μια *αναγκαία συνθήκη* η αναγκαία συνθήκη για την τυπική υπαγωγή της εργασίας στο κεφάλαιο (ή η αναγκαία συνθήκη για την ομολογία χωρισμού): η πλήρης αποστοίχιση του φορέα και της σχέσης πραγματικής κυριότητας από το φορέα και τη σχέση νομής. Δηλαδή, ο πλήρης διαχωρισμός των λειτουργιών (και του φορέα) του κεφαλαίου από την άμεση χρήση (και το φορέα της άμεσης χρήσης) των μέσων παραγωγής εντός της άμεσης διαδικασίας παραγωγής. Η αναγκαία αυτή συνθήκη —που ο κεφαλαιοκράτης την αντιλαμβάνεται πρακτικά ως απαλλαγή του από την άμεση διαδικασία παραγωγής— συναρτάται (θετικά) με την αύξηση του αριθμού των μισθωτών εργατών που βρίσκονται υπό την εξουσία του ίδιου ατομικού κεφαλαίου (Οικονομικής 1998: 60-1).

{ Η κυριότητα του καπιταλιστή —ως φορέα κοινωνικής παραγωγικής σχέσης— είναι, επομένως, έτσι κι αλλιώς (πραγματική) οικονομική κυριότητα —εξουσία επί της εργασιακής διαδικασίας σαν ομολογία με τη διεύθυνσή της στη θέση του κεφαλαίου. Κι αυτό σημαίνει πως η νομική κυριότητα δεν αίρει στον τρόπο αυτό παραγωγής την οικονομική κυριότητα —μετατρέποντας την ομολογία σε μη-ομολογία και την πραγματική κυριότητα σε μη-πραγματική—, με άλλα λόγια, η νομική αυτή κυριότητα, εκτός του ότι είναι (ως σχέση καθαυτή) μια περιττή οικονομικά σχέση —όπως είδαμε να προκύπτει από τη μαρξική ανάλυση—, δηλαδή μια σχέση που δεν είναι οικονομική, επιπλέον δεν λειτουργεί ως οικονομική (παραγωγική) σχέση στα πλαίσια του ΚΤΠ. Παρ' όλα αυτά, η νομική κυριότητα ενέχει εισοδηματικά (προφανώς), αλλά και διοικητικά αποτελέσματα: δες σχετικά στη συνέχεια. }

Η σύμπτωση, τέλος, και στο χωρισμό του ατομικού άμεσου παραγωγού από την ικανότητα χρήσης των μέσων παραγωγής συγκροτεί την εργατική τάξη ως φορέα συλλογικής ικανότητας —συλλογικός εργάτης⁹.

Παρατήρηση 3: Από τη μέχρι εδώ ανάλυση προκύπτει και ότι οι κοινωνικές τάξεις εμφανίζονται εντός ενός ιστορικού τρόπου παραγωγής ως το αποτέλεσμα των σχέσεων παραγωγής και φορείς σχέσεων συνθετουσών το ουσιώδες περιεχόμενό τους. Αλλά επ' αυτού θα επανέλθω πιο κάτω.

Δεξιότητα της (εργατικής) τάξης και αστικός κοινωνικός καταμερισμός εργασίας

Θα επιμείνω στη σχέση δεξιότητας (νομή ως άμεση χρήση των μέσων της παραγωγικής διαδικασίας). Τη σχέση, δηλαδή, της οποίας φορέας εντός του ΚΤΠ είναι η εργατική τάξη ως συλλογικός εργάτης.

Πρώτα απ' όλα, η σχέση αυτή —υπό το πρίσμα της επισήμανσης που θεώρησα και αποκαλώ θεμελιακή— πρέπει να γίνεται (ειδικά) αντιληπτή στα πλαίσια ενός κοινωνικού καταμερισμού εργασίας —τον οποίο ορίζει και από τον οποίο ορίζεται—, αφού ο τελευταίος δεν είναι παρά το αποτέλεσμα του καταμερισμού των λειτουργιών των σχέσεων που συνθέτουν το ουσιώδες περιεχόμενο των σχέσεων παραγωγής εντός των διαδικασιών εργασίας (Μπετελέμ 1978: 96) —κυριότητας-κατοχής-νομής, στην προσέγγισή μου—, όπως αυτός προκύπτει από τον ειδικό συνδυασμό τους —τρόπος παραγωγής.

Επομένως, εφόσον η νομή δεν είναι ουδέτερη, αλλά σε κάθε περίπτωση αντανάκλαση του τρόπου παραγωγής, εφόσον δηλαδή η ειδική της «φύση» καθορίζεται από τον ειδικό ιστορικό συνδυασμό στον οποίο βρίσκεται με τις άλλες δύο συνθέτουσες το ουσιώδες περιεχόμενο των σχέσεων παραγωγής σχέσεις —κυριότητα-κατοχή—, μιλώντας για τον ΚΤΠ η νομή καθορίζεται στα πλαίσια της ομολογίας χωρισμού.

Τι χαρακτηρίζει τη νομή ως σχέση ικανότητας χειρισμού των μέσων της εργασιακής διαδικασίας εντός του ΚΤΠ;

Αφενός, η απαξίωση της ατομικής δεξιότητας. Αφετέρου, η ανάδυση —στον αντίποδα— της συλλογικής δεξιότητας.

Η διπλή όμως αυτή κίνηση —ο ίδιος ο αστικός καταμερισμός εργασίας ως κοινωνικός καταμερισμός— εδράζεται στην (ή απορρέει και συγχρόνως χαρακτηρίζεται από την) όξυνση των διαχωρισμών-αντιθέσεων: πνευματικής και χειρωνακτικής εργασίας, επιστήμης και πείρας, καθηκόντων διεύθυνσης και εκτέλεσης (Μπετελέμ 1975: 132). Με τη σειρά τους, η απαξίωση της ατομικής δεξιότητας προς όφελος της συλλογικής και η συνδεόμενη όξυνση των διαχωρισμών-αντιθέσεων είναι το ειδικό ιστορικό αποτέλεσμα της ομολογίας χωρισμού. Ήτοι, της απώλειας κατοχής άρα και πραγματικής κυριότητας από το φορέα της νομής —υπό την αναγκαία συνθήκη και της πλήρους αποστοίχισης της σχέσης και του φορέα νομής απ' αυτή την πραγματική κυριότητα· δηλαδή της υποταγής του φορέα νομής —ως ειδικό ιστορικά συλλογικό αντικείμενο (σύνθεση σε άλλη ποιοτική διάσταση μερικοποιημένων υποκειμένων) εκτέλεσης χειρωνακτικής εργασίας— στην εξουσία-διεύθυνση του φορέα πραγματικής κυριότητας.

Η έννοια της νομής (συνεπώς) ως τάση συλλογικής δεξιότητας και ταυτόχρονα ως τάση ατομικής μη-δεξιότητας¹⁰ αναδεικνύει (και αναδεικνύεται μέσα απ' αυτούς) ακριβώς τους διαχωρισμούς που θεμελιώνουν το ιεραρχικό «μοντέλο» των διαδικασιών εργασίας στον αστικό κοινωνικό καταμερισμό, ενσωματώνοντας (ολικά + ταυτόχρονα) ως ειδικά καπιταλιστική «φύση» της, στα πλαίσια του (ειδικά) αστικού κοινωνικού καταμερισμού εργασίας, τη μία πλευρά τους. Εκείνη που κάθε φορά αντιπροσωπεύει τις λειτουργίες της θεωρούμενης ή/και κατά κύριο λόγο χειρωνακτικής απέναντι στη θεωρούμενη ή/και κατά κύριο λόγο πνευματική εργασία¹¹, της πείρας απέναντι στην επιστήμη¹², της εκτέλεσης απέναντι στη διεύθυνση.

Μισθωτή εργασία και μισθωτός εργάτης

«Τα μέσα παραγωγής και η εργατική δύναμη, εφόσον είναι μορφές ύπαρξης της προκαταβλημένης κεφαλαιακής αξίας, διακρίνονται το ένα απ' τ' άλλο σαν σταθερό και μεταβλητό κεφάλαιο, εξαιτίας των διαφορετικών ρόλων που παίζουν στη διάρκεια του προτού της παραγωγής κατά το σχηματισμό της αξίας και επομένως και κατά την παραγωγή της υπεραξίας» (Μαρξ 1979: 35).

Θεωρώντας, με βάση τις θέσεις του Μαρξ, «μισθωτό» στα πλαίσια του ΚΤΠ εκείνον του οποίου η εργασία αγοράζεται από μεταβλητό κεφάλαιο —κι όχι από χρήμα που ξοδεύεται ως εισόδημα—, πρέπει να θεωρήσουμε και ότι η αξία της εργασιακής του δύναμης (και ο μισθός, άρα, της εργασίας του) καθορίζεται από τα έξοδα συντήρησης, παραγωγής και αναπαραγωγής της και όχι από το προϊόν της εργασίας του¹³.

{Επομένως δεν συγγέουμε μισθωτό γενικά με μισθωτό από μεταβλητό κεφάλαιο. Η εργασία του πρώτου δεν συντελείται στα πλαίσια τρόπου (καπιταλιστικού) παραγωγής. Κατά συνέπεια, (εδώ) μια τέτοια εργασία¹⁴ δεν θα μας απασχολήσει.}

Ωστόσο, κάθε μισθωτός από μεταβλητό κεφάλαιο στα πλαίσια του ΚΤΠ δεν είναι (υποχρεωτικά) και συμ-μετέχων στο φορέα νομής του ΚΤΠ. Δεν είναι, δηλαδή, κοινωνός της κατά κύριο λόγο χειρωνακτικής εργασίας, πείρας και εκτέλεσης. Αν και το σημείο αυτό θα χρειαστεί παραπέρα επεξεργασία, προς το παρόν σημειώνω ότι μισθωτός εργάτης και μισθωτός στα πλαίσια του ΚΤΠ δεν ταυτίζονται ως θεωρητικές κατηγορίες.

Κι αν είναι έτσι, δεδομένου και ότι η μισθωτή χρηματική σχέση αμοιβής από μεταβλητό κεφάλαιο προϋποθέτει και συνεπάγεται διαίρεση του εργάσιμου χρόνου σε χρόνο αναγκαίας εργασίας και υπερεργασίας, και ότι ο διδόμενος μισθός αντιστοιχεί στο χρόνο της αναγκαίας εργασίας που καθορίζεται όχι από το προϊόν της εργασίας αλλά από τα έξοδα συντήρησης, παραγωγής και αναπαραγωγής της εργασιακής δύναμης, αυτών των μισθωτών, συνεπάγεται και πως κάθε μισθωτή σχέση που προϋποθέτει και συνεπάγεται την ιδιοποίηση υπερεργασίας —από το φορέα πραγματικής κυριότητας, την αστική τάξη, όσον αφορά τον ΚΤΠ— δεν είναι σχέση νομής ή κάθε μισθωτός που παρέχει υπερεργασία (= παραγωγικός) δεν μετέχει στο φορέα νομής του ΚΤΠ (δες και στη συνέχεια).

Κοινωνικές τάξεις και (καπιταλιστικός) τρόπος παραγωγής: γενική θεώρηση

«Όσο για μένα, δεν μου ανήκει η τιμή ούτε ότι εγώ ανακάλυψα την ύπαρξη των τάξεων στη σύγχρονη κοινωνία, ούτε ότι εγώ ανακάλυψα την πάλη ανάμεσά τους. ... Ό,τι καινούργιο έκανα εγώ ήταν ν' αποδείξω: 1) ότι η ύπαρξη των τάξεων συνδέεται απλώς με ορισμένες ιστορικές φάσεις ανάπτυξης της παραγωγής, 2) ότι η ταξική πάλη οδηγεί αναγκαστικά στη δικτατορία του προλεταριάτου, 3) ότι η ίδια αυτή η δικτατορία αποτελεί μονάχα το πέρασμα στην κατάργηση όλων των τάξεων και σε μια αταξική κοινωνία...» (Μαρξ χ.χ.έ-β: 530).

Ό,τι εδώ μας ενδιαφέρει είναι πως ο Μαρξ από το πρώτο σημείο εκφράζει «τη συσχέτιση της έννοιας της τάξης με την έννοια του τρόπου παραγωγής (ιστορικές φάσεις της ανάπτυξης της παραγωγής)» (Hamecker χ.χ.έ: 165).

Κοινωνικές τάξεις και τρόπος παραγωγής, λοιπόν, συσχετίζονται. (Επομένως και ταξική πάλη και τρόπος παραγωγής συσχετίζονται επίσης, αλλά δεν θα μπω εδώ σ' αυτό το θεωρητικό ζήτημα.)

Με ποια, όμως, έννοια συσχετίζονται κοινωνικές τάξεις και τρόπος παραγωγής;

Όπως υποστηρίζει η Harpecker, τοποθετώντας τις παραγωγικές σχέσεις στη μήτρα του τρόπου παραγωγής προκύπτουν δύο «ανταγωνιστικές κοινωνικές ομάδες» στα πλαίσια κάθε τρόπου παραγωγής όπου «υπάρχουν σχέσεις εκμετάλλευσης»: η κοινωνική τάξη των εκμεταλλευτών και η κοινωνική τάξη των εκμεταλλευομένων· κύριοι και δούλοι, φεουδάρχες και δουλοπάροικοι, εργοδότες και εργάτες. Ο χαρακτήρας των σχέσεων παραγωγής προσοδίδει και τον ιδιαίτερο χαρακτήρα της εκάστοτε σχέσης εκμετάλλευσης (Harpecker χ.χ.έ: 164, 167).

Ανακύπτει, ωστόσο, το ερώτημα: Με το να λέμε πως στον κάθε τρόπο παραγωγής — στον οποίο υφίστανται σχέσεις εκμετάλλευσης — συγκροτούνται «μόνο δυο ανταγωνιστικές τάξεις», σημαίνει μήπως και ότι όλα τα άτομα του κάθε τρόπου παραγωγής είναι και μέρος μίας απ' αυτές τις δυο τάξεις; Καθόλου: «Δεν είναι αναγκαίο όλα τα άτομα, ακόμα και οι κοινωνικές ομάδες, ν' αποτελούν μέρος μιας ορισμένης τάξης» (Harpecker χ.χ.έ: 174).

Αν όμως οι κοινωνικές τάξεις προκύπτουν (ως αποτέλεσμα) εκ του τρόπου παραγωγής — δηλαδή, εκ του ειδικού ιστορικού συνδυασμού των τριών συνθετουσών σχέσεων —, άρα συγκροτούνται ως το (ιδιαίτερο ιστορικό) αποτέλεσμα των σχέσεων παραγωγής — που μοναδικά ορίζονται στον ειδικό ιστορικό συνδυασμό τους/δες θεμελιακή επισήμανση — τι είναι, άραγε, αναγκαίο για ν' αποτελούν άτομα ή ομάδες ενός τρόπου παραγωγής μέρος μιας ορισμένης τάξης;

Η —κατά τη μαρξική έκφραση και θέση— *ενσάρκωση-προσωποποίηση καθορισμένου κοινωνικού χαρακτήρα*. Ήτοι, η ενσάρκωση-προσωποποίηση σχέσης που καθορίζει κοινωνικό χαρακτήρα.

Ποιες είναι οι σχέσεις που καθορίζουν τους κοινωνικούς χαρακτήρες εντός του τρόπου παραγωγής —τον ίδιο το χαρακτήρα του τρόπου; Οι συνθέτουσες τις σχέσεις παραγωγής σχέσεις —στον ειδικό ιστορικό συνδυασμό τους: κυριότητα-κατοχή-νομή.

Επομένως, για να αποτελούν άτομα ή ομάδες ενός τρόπου παραγωγής μέρος μιας ορισμένης κοινωνικής τάξης πρέπει να ενσαρκώνουν-προσωποποιούν σχέση συνθέτουσα το ουσιαώδες περιεχόμενο των σχέσεων παραγωγής. Μα για να ενσαρκώνουν-προσωποποιούν σχέση συνθέτουσα το ουσιαώδες περιεχόμενο των σχέσεων παραγωγής προϋποτίθεται η συμμετοχή τους σε φορέα συνθέτουσας σχέσης.

Άρα, πρώτο: *είναι οι κοινωνικές τάξεις ταυτόχρονα όχι μόνο αποτέλεσμα των σχέσεων παραγωγής, αλλά και φορείς σχέσεων συνθετουσών το ουσιαώδες περιεχόμενο των σχέσεων παραγωγής* —που συγκροτούν τη μήτρα του τρόπου παραγωγής—, των σχέσεων στις οποίες αποτυπώνονται και οι οποίες και καθορίζουν τη διακριτή ταξική τους θέση¹⁵.

Και δεύτερο: εφόσον κάποιες κοινωνικές ομάδες δεν είναι φορείς συνθετουσας σχέσης —άρα δεν προσδιορίζονται δομικά εκ της μήτρας του τρόπου παραγωγής—, δεν μπορούν να χαρακτηριστούν ως «κοινωνικές τάξεις», αλλά μόνο ως «κοινωνικές ομάδες».

Στον ΚΤΠ αυτή η ενσάρκωση-προσωποποίηση καθορισμένου κοινωνικού χαρακτήρα αφορά τη σχέση κεφαλαίου —δηλαδή τη σχέση οικονομικής κυριότητας— και νομής (χρήσης) των μέσων εργασίας —ως σχέση μισθωτής εργασίας¹⁶. Συνεπώς, οι κοινωνικές τάξεις

που συγκροτούνται εντός του ΚΤΠ είναι οι φορείς των σχέσεων οικονομικής κυριότητας και νομής. Ή, οι φορείς των σχέσεων οικονομικής κυριότητας και νομής είναι οι κοινωνικές τάξεις που συγκροτούνται εντός του ΚΤΠ. Κι αυτοί οι φορείς = κοινωνικές τάξεις είναι: η αστική τάξη και η εργατική τάξη.

Επακόλουθα, οι ομάδες «που μεσολαβούν, στο επίπεδο της παραγωγής, ανάμεσα στις δύο ανταγωνιστικές τάξεις» του ΚΤΠ, την αστική και την εργατική, δεν μπορούν παρά να χαρακτηριστούν ως κοινωνικές ομάδες (Harnegger χ.χ.ε.: 197). Είναι οι ομάδες των έμμεσα¹⁷ εργαζόμενων μισθωτών¹⁸: στις κοινωνικές αυτές ομάδες θα επιστρέψουμε αργότερα¹⁹.

Παρατήρηση 4: Αν παραγωγικός από την άποψη της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής = ο αμειβόμενος από μεταβλητό κεφάλαιο (σύμφωνα με τους μαρξικούς προσδιορισμούς) $\Rightarrow$ πως στα πλαίσια του αστικού κοινωνικού καταμερισμού εργασίας (και από την άποψη του) παραγωγικοί είναι και οι (μισθωτοί) εργάτες και οι (μισθωτοί) έμμεσα εργαζόμενοι. Κι εφόσον είναι έτσι $\Rightarrow$ ότι το κριτήριο της παραγωγικής ή μη εργασίας είναι ένα λάθος κριτήριο ταξικού διαχωρισμού²⁰.

Παρατήρηση 5: Θα πρέπει στο σημείο αυτό να εισάγω —έστω και επιγραμματικά— μια απαραίτητη διάκριση που υπονοείται στη μέχρι εδώ ανάλυση. Όπως προκύπτει από την επιχειρηματολογία μου, η έννοια συλλογικός εργάτης ως απορρέουσα εκ του αστικού κοινωνικού καταμερισμού εργασίας έχει σαφή ταξική υπόσταση: συλλογικός εργάτης = εργατική τάξη ως φορέας (νομής, δηλαδή) συλλογικής δεξιότητας χρήσης των μέσων της παραγωγικής διαδικασίας εντός του ΚΤΠ. Από την άποψη αυτή, ο συλλογικός εργάτης, ταυτιζόμενος με την εργατική τάξη, αποτελεί γνήσιο υποσύνολο της παραγωγικής εργασίας εντός του αστικού κοινωνικού καταμερισμού. Αν δεχτούμε αυτόν το συλλογισμό, τότε θα πρέπει να αναζητήσουμε μια άλλη εννοιολογική κατηγορία διακριτή από εκείνη του συλλογικού εργάτη για να «περιγράψει» τη διαταξική και άρα τεχνική εργασιακή συνεργασία —και έτσι τον τεχνικό καταμερισμό που αυτή συνεπάγεται— στα πλαίσια του συνόλου της παραγωγικής εργασίας υπό τον αστικό κοινωνικό καταμερισμό = υπό τον ΚΤΠ. Η εννοιολογική αυτή κατηγορία θα μπορούσε να αποδοθεί με τον όρο «συλλογικός εργαζόμενος» [*«collective worker»*] —ως $\neq$ του όρου «συλλογικός εργάτης» [*«collective labourer»*]—, όπου συλλογικός εργάτης $\subset$ του συλλογικού εργαζομένου και συλλογικός εργαζόμενος $\equiv$ παραγωγική εργασία εντός της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής και από την άποψη της²¹.

Παρατήρηση 6: Δεδομένων των θέσεων που μέχρι τώρα ανέπτυξα, ισχυρίζομαι και πως ο μισθωτός του εμπορίου —μιας καπιταλιστικής εμπορικής επιχείρησης— ανήκει στην εργατική τάξη, εφόσον ως κοινωνικός χαρακτήρας αποτελεί ενσάρκωση της νομής εντός του αστικού κοινωνικού καταμερισμού εργασίας. Επομένως, ανήκει στο συλλογικό εργάτη, με τις όποιες ιδιαιτερότητες συνεπάγεται η επίδραση αυτών που ονόμασα δυο διαφορικές παραμέτρους —θυμίζω, βαθμός ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων + ιδιαίτερος τομέας της εργασιακής διαδικασίας— επί της τάσης ατομικής μη-ικανότητας και αντίστοιχα και ταυτόχρονα της τάσης συλλογικής ικανότητας χρήσης των μέσων της εργασιακής διαδικασίας. Από την τελευταία αυτή θέση προκύπτει και ότι η νομή ως ειδική ικανότητα-δεξιότητα χειρισμού δεν αναφέρεται μόνο σε μέσα παραγωγής (ειδικά) από την άποψη του απλού προτσές παραγωγής αξιών χρήσης αλλά και σε μέσα εργασίας (γενικά) από την άποψη του κεφαλαιοκρατικού προτσές παραγωγής και πραγματοποίησης της υπεραξίας.

Μάνατζερς και αστική τάξη

Είναι τώρα δυνατή αφενός η επαναδιατύπωση του εισαγωγικού ερωτήματος που τέθηκε αναφορικά με τον ΚΤΠ στην εποχή των μάνατζερς και, αφετέρου, η προσθήκη θεωρητικών ερωτημάτων και, βέβαια, η απόπειρα απάντησής τους.

Ερώτημα (λοιπόν) πρώτο:

— Ο χωρισμός της διευθυντικής δουλειάς από τη νομική κυριότητα του κεφαλαίου — τον οποίο επισημαίνει ο Μαρξ — στη δυναμική της καπιταλιστικής ανάπτυξης και ειδικά στις (μεγάλες) μετοχικές εταιρίες ανάγεται στην έννοια της διαφοροποιημένης (ειδικής) «φύσης» των τριών σχέσεων που έθεσα με τη θεμελιακή μου επισήμανση — εδώ αναφορικά με τις σχέσεις κυριότητας και κατοχής στον ΚΤΠ — ή μήπως τροποποιεί τον ιστορικά ειδικό και ιδιαίτερο συνδυασμό τους — τρόπος παραγωγής, εδώ ΚΤΠ —, διασπώντας την πραγματική κυριότητα σε νομική κυριότητα, αφενός, και κατοχή, αφετέρου, ακυρώνοντας την πραγματική, άρα και οικονομική, κυριότητα;

Ερώτημα δεύτερο:

— Αναδεικνύεται μήπως στις (μεγάλες) μετοχικές εταιρίες διάσταση συμφερόντων-κινήτρων ανάμεσα σε νομικούς ιδιοκτήτες — μεγάλους και μικρούς μετόχους — και διευθυντές, με τελικό αποτέλεσμα την απαλλοτρίωση της αστικής τάξης ως τάξης, όπως υποστηρίζει η ανάλυση του J. Schumpeter (Schumpeter 1972: 184-98), ή έστω ποια η «σημασία του» [κατά P. Μίλιμπαντ] «“διευθυντικού” φαινομένου για την εσωτερική οργάνωση της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής» (Μίλιμπαντ 1984: 34-6), και τον ΚΤΠ ως τρόπο παραγωγής, ή άλλως ποια η σημασία, επί της ομολογίας στο χωρισμό — μήτρα ΚΤΠ — της επιχειρησιακής συμπεριφοράς του εταιρικού ανθρώπου-μάναντζερ έναντι εκείνης του πρόδρομού του ατομικού ιδιοκτήτη-επιχειρηματία, που θέτουν οι P. Baran - P. Sweezy (Baran - Sweezy χ.χ.έ: 76-113);

(Παρεπόμενο) ερώτημα τρίτο:

— Ποιος είναι στην κάθε περίπτωση ο φορέας του κεφαλαίου, δηλαδή της (καπιταλιστικής) εκμεταλλευτικής σχέσης;

(Παρεπόμενο) ερώτημα τέταρτο:

— Πού ανήκουν ταξικά οι μάνατζερς;

Η ανάλυση του Μαρξ μας υπέδειξε ότι ο νομικός ιδιοκτήτης των μέσων παραγωγής γίνεται στη δυναμική της καπιταλιστικής ανάπτυξης περιττό πρόσωπο, υπόδειξη η οποία ισοδυναμεί με τη θεωρητική θέση πως η νομική κυριότητα είναι (ως σχέση καθαυτή) περιττή για τον καπιταλιστικό τρόπο του παράγειν, άρα δεν είναι οικονομική σχέση στα πλαίσια του ΚΤΠ. Επιστημάνθηκε, επιπλέον, ότι η κυριότητα του καπιταλιστή είναι σε κάθε περίπτωση (πραγματική) οικονομική κυριότητα, επισήμανση η οποία ισοδυναμεί με τη θεωρητική θέση ότι η νομική κυριότητα (ως σχέση καθαυτή) όχι μόνο δεν είναι αλλά και δεν λειτουργεί ως οικονομική σχέση στα πλαίσια του ΚΤΠ, δηλαδή δεν αίρει την κυριότητα (εξουσία) ως ομολογία με την κατοχή (διεύθυνση) στη θέση του κεφαλαίου.

Αν, όμως, η σχέση της οποίας αποτελεί ενσάρκωση και προσωποποίηση (και φορέα) ο νομικός ιδιοκτήτης — η νομική κυριότητα των μέσων παραγωγής — γίνεται τυπική-περιττή σχέση στα πλαίσια του ΚΤΠ, η μαρξική επίσης ανάλυση (είδαμε να) φωτίζει ως την ουσιαστική

οικονομική (παραγωγική) σχέση για τον καπιταλιστικό τρόπο του παράγειν τη σχέση της οποίας αποτελεί ενσάρκωση και προσωποποίηση (και φορέα) ο μάνατζερ, μη-ιδιοκτήτης.

Η σχέση αυτή είναι —στη βάση της μαρξικής προβληματικής, που εκθέσαμε— η σχέση κατοχής (=διεύθυνση της παραγωγικής διαδικασίας ως έλεγχος/η, κατά Μαρξ, «ψυχή» της βιομηχανίας+οικειοποίηση αποτελεσμάτων/η δουλειά του διευθυντή της «ορχήστρας», διευκρινίζει ο Μαρξ, δεν έχει «καμιά σχέση με το μισθό των υπόλοιπων μουσικών»).

Συνεπώς, οι μάνατζερς είναι φορείς της σχέσης κατοχής εντός του ΚΤΠ παρότι δεν είναι ιδιοκτήτες των μέσων εργασίας²². (ο διευθυντής της «ορχήστρας» δεν απαιτείται να είναι και «ιδιοκτήτης των οργάνων» αυτής της ορχήστρας, μας υπενθύμισε ο Μαρξ).

Ωστόσο, η κατοχή δεν διαχωρίζεται από τη νομική κυριότητα, αφού η τελευταία (από μόνη της ιδωμένη) δεν λειτουργεί ως οικονομική σχέση, διασπώντας (και έτσι αίροντας) την (πραγματική) οικονομική κυριότητα²³.

Εφόσον όμως οι σχέσεις κατοχής-νομικής κυριότητας δεν διαχωρίζονται, επόμενα και οι φυσικοί φορείς τους —μάνατζερς + (κεφαλαιοκράτες) κεφαλαιούχοι αντίστοιχα— δεν διαχωρίζονται, αλλά συγκροτούν μια αδιάσπαστη ενότητα ταξικής θέσης: της θέσης του κεφαλαίου, της οικονομικής κυριότητας της αστικής τάξης²⁴.

Στο πλαίσιο αυτής της ενότητας:

«Ο διευθυντικός ρόλος των μάνατζερς, το γεγονός ότι εκπληρώνουν τις λειτουργίες του κεφαλαίου και ότι ασκούν άμεσα τις εξουσίες του συνδέεται με την κατάστασή τους στην ιεραρχική εξουσία της δεσποτικής οργάνωσης της εργασίας μέσα στο εργοστάσιο, με την κατάσταση τους, επίσης, σχετικά με το “μυστικό της γνώσης” και το “μυστικό της γραφειοκρατίας” στη διαίρεση διανοητικής και χειρωνακτικής εργασίας» (Πουλαντζάς 1982-β: 224).

Συμπερασματικά μέχρι εδώ:

α. Αν στα πλαίσια του ΚΤΠ η νομική κυριότητα χωρίζεται από την κατοχή σε υποκειμενικό επίπεδο, δεν διαχωρίζεται και σε αντικειμενικό, δηλαδή ταξικής θέσης άρα και ταξικών συμφερόντων, στο μέτρο που και οι δύο «οριοθετούν μία και την αυτή θέση, τη θέση του κεφαλαίου» (Πουλαντζάς 1982-β: 223). Την πραγματική κυριότητα έναντι της νομής, δηλαδή την αστική τάξη έναντι της εργατικής.

β. Ο χωρισμός της διευθυντικής δουλειάς από την κατοχή (νομική ιδιοκτησία) του κεφαλαίου πρέπει να ιδωθεί ως αποκλειστικά αναγόμενος στην έννοια της διαφοροποιημένης (ειδικής) «φύσης» των σχέσεων παραγωγής αναλόγως του τρόπου παραγωγής τον οποίο ορίζουν και εντός του οποίου ορίζονται· εδώ τον καπιταλιστικού.

Παρατήρηση 7: Κάθε διευθυντής δεν είναι και μάνατζερ, όπως και κάθε μέτοχος δεν είναι και κεφαλαιοκράτης κεφαλαιούχος. Παρά το ευλογοφανές της παρατήρησης, χρειάζεται θεωρητική τεκμηρίωση. Κι αυτή θα επιχειρήσω στη συνέχεια.

Μισθωτοί έμμεσα εργαζόμενοι και μάνατζερς

Ισχυρίστηκα πιο πριν πως οι ενδιάμεσες ομάδες του ΚΤΠ —των έμμεσα εργαζόμενων μισθωτών—, εφόσον δεν προσωποποιούν-ενσαρκώνουν σχέση συνθέτουσα το ονσιώδες πε-

ριεχόμενο των (καπιταλιστικών) σχέσεων παραγωγής, δεν μπορούν παρά να χαρακτηριστούν ως κοινωνικές ομάδες —στο μέτρο που δεν μπορούν να χαρακτηριστούν ως κοινωνικές τάξεις. Με άλλη διατύπωση ισχυρίζομαι πως οι ενδιάμεσες αυτές κοινωνικές ομάδες δεν ανήκουν σε κάποια από τις δύο κοινωνικές τάξεις του ΚΤΠ —την κυρίαρχη αστική και την εκμεταλλευόμενη εργατική—, εφόσον δεν προσδιορίζονται επαρκώς εκ των σχέσεων παραγωγής ως αποτέλεσμά τους και φορέας συνθέτουσας σχέσης.

Θα δούμε τώρα πιο συγκεκριμένα αυτό τον ισχυρισμό, ο οποίος —σε ό,τι εξετάζουμε— κυρίως μας ενδιαφέρει ως προς την (ταξική) διάκριση των ενδιάμεσων κοινωνικών ομάδων του ΚΤΠ και των μάντζερς.

Πριν απ' αυτό (όμως) θα παραμείνω για λίγο στη διάκριση έμμεσα εργαζόμενων μισθωτών και εργατικής τάξης. Οι έμμεσα εργαζόμενοι μισθωτοί δεν ανήκουν στην εργατική τάξη —όπως προκύπτει από την έως τώρα ανάλυση— γιατί —παρόλο που και αυτοί (όπως και η εργατική τάξη) δεν έχουν την οικονομική κυριότητα των μέσων παραγωγής και παρόλο που (συνακόλουθα) και αυτοί (ως μισθωτοί - από μεταβλητό κεφάλαιο, όπως και οι εργάτες) υφίστανται απόσπαση υπερεργασίας— δεν ενσαρκώνουν-προσωποποιούν (⇒ δεν φέρουν) τη σχέση νομής στα πλαίσια του ΚΤΠ.

Και δεν φέρουν οι έμμεσα εργαζόμενοι μισθωτοί τη σχέση νομής γιατί δεν μετέχουν (ολικά + ταυτόχρονα) στις λειτουργίες της (ειδικά) καπιταλιστικής «φύσης» της —ως τάσης συλλογικής δεξιότητας και ταυτόχρονα τάσης ατομικής μη-δεξιότητας/δес συλλογικός εργάτης- λειτουργίες οι οποίες ενσωματώνουν τη μια πλευρά των διαχωρισμών του αστικού καταμερισμού εργασίας —χειρωνακτική έναντι της πνευματικής εργασίας, πείρα έναντι της επιστήμης, εκτέλεση έναντι της διεύθυνσης. Αντιθέτως, οι μισθωτοί αυτοί ενσαρκώνουν-προσωποποιούν λειτουργίες της άλλης πλευράς των διαχωρισμών: επιστήμονες και ερευνητές, γραφειοκράτες και διοικητικοί (διεύθυνση-επιτήρηση) κ.λπ. Ήτοι, ενσαρκώνουν-προσωποποιούν τη μη-νομή εντός του ΚΤΠ.

Η διάκριση, άλλωστε, ανάμεσα στην εργατική τάξη και τους έμμεσα εργαζόμενους μισθωτούς είναι ιδεολογικο-πολιτικά αναγκαία:

Γιατί είναι (ιδεολογικο-πολιτικά) άτοπο να εντάξεις στην ίδια τάξη τους εργάτες με τους —κατά Μαρξ— «αξιωματικούς» και «υπαξιωματικούς» της εργασιακής διαδικασίας, οι οποίοι τους διοικούν και τους επιτηρούν στο όνομα του κεφαλαίου²⁵.

Γιατί είναι (ιδεολογικο-πολιτικά) άτοπο να εντάξεις στην ίδια τάξη τις δυνάμεις της πνευματικής και της χειρωνακτικής εργασίας όταν —όπως μας λέει ο Μαρξ— είναι ακριβώς «ο χωρισμός των πνευματικών δυνάμεων του προτού παραγωγής από τη χειρωνακτική εργασία» που μετατρέπει τις πρώτες σε «δυνάμεις κυριαρχίας του κεφαλαίου πάνω στην εργασία» (Μαρξ 1978-α: 439)²⁶.

Και δεν συνιστά, βεβαίως, ούτε «εργατισμό» ούτε και «θα περιόριζε τον όρο “εργατική τάξη”» —όπως ισχυρίζεται ο P. Meiksins— μια σαφής διάκριση εργατικής τάξης και «“νέας μεσαίας τάξης”» (Meiksins 1986: 118) [=έμμεσα εργαζόμενων μισθωτών στην ανάλυσή μου], εκτός αν μη-εργατισμός και μη-περιορισμός της εργατικής τάξης είναι να έχεις αντιληφθεί ως «παραδοσιακό “παράγοντα” του σοσιαλισμού» (sic) «την κατηγορία των μισθωτών» (Meiksins 1986: 116). Πρόκειται για λογική εξαφάνισης της αντικειμενικής ταξικής θέσης του φορέα νομής εντός του ΚΤΠ, εδραζόμενη επί της ανυπαρξίας της ίδιας της σχέ-

σης νομής. Σε παλαιότερες ακραίες εκδοχές τέτοιας εξαφάνισης, όπως των J. Becker (Becker 1973, Becker 1973-74), F. Freedman (Freedman 1975) και A. Cutler, B. Hidness, P. Hirst, A. Hussain (Cutler κ.ά. 1977: 249, 255, 305, 311), η αντίληψη της οικονομικής κυριότητας ως νομικής σχέσης —υποτίμηση της σχέσης κατοχής ή υποβιβασμός της σε εξειδικευμένες τεχνικές λειτουργίες— και η απουσία της σχέσης νομής οδήγησαν στον παραλογισμό της ένταξης των μάνατζερς στην εργατική τάξη, στη βάση του σχήματος: απουσία νομικής ιδιοκτησίας $\Rightarrow$ μισθωτή σχέση $\Rightarrow$ μισθωτοί του ΚΤΠ $\equiv$ εργατική τάξη²⁷.

Εντούτοις, αν η διαχωριστική γραμμή μεταξύ της εργατικής τάξης και των κοινωνικών ομάδων των έμμεσα εργαζόμενων μισθωτών είναι η σχέση νομής, ποια είναι άραγε η διαχωριστική γραμμή μεταξύ των κοινωνικών αυτών ομάδων και των μάνατζερς, δεδομένης της κοινής πόλωσής τους στην πλευρά της μη-νομής —πνευματική εργασία-επιστήμη-διεύθυνση;

Θα επιχειρήσω να απαντήσω στο ερώτημα της διαχωριστικής γραμμής εντός της πολωμένης ομάδας της μη-νομής αφού πριν απαντήσω σε ένα επόμενο ερώτημα: Η πνευματική εργασία, η επιστήμη και η διεύθυνση —η μη-νομή— χαρακτηρίζουν αντίστοιχα (όπως η χειρωνακτική εργασία, η πείρα και η εκτέλεση) ως όλο και ενιαία + ταυτόχρονα κάποια άλλη σχέση;

Μήπως η απάντηση —σ' αυτό το δεύτερο ερώτημα— είναι ότι χαρακτηρίζουν τη σχέση κατοχής;

Είναι μάλλον κοινός τόπος ότι, για παράδειγμα, ο επιστήμονας ερευνητής του εργαστηρίου δεν είναι σε κάθε περίπτωση και διευθυντικός παράγοντας ελέγχου της καπιταλιστικής επιχείρησης + οικειοποίησης αποτελεσμάτων χρήσης των μέσων της εργασιακής διαδικασίας· δεν είναι (δηλαδή) μάνατζερ²⁸. Κι ακόμη, ο κάθε διευθυντής —κατώτερος ή μέσος ή ανώτερος— στα πλαίσια της καπιταλιστικής επιχείρησης δεν είναι και μάνατζερ.

Κατά συνέπεια, χαρακτηρίζεται η μισθωτή εργασία των έμμεσα εργαζόμενων από τις λειτουργίες της πνευματικής εργασίας, της επιστήμης και της διεύθυνσης, αλλά, καθώς (ως μισθωτοί) βρίσκονται σε υποδεέστερη ιεραρχική θέση εξουσίας εντός των εργασιακών διαδικασιών (έναντι της τάξης του κεφαλαίου), ένας τέτοιος χαρακτηρισμός της (μισθωτής) εργασίας τους δεν τους καθιστά συγχρόνως και φορείς μιας άλλης σχέσης: της (διερευνημένης) σχέσης κατοχής. Στην περίπτωση, δηλαδή, των έμμεσα εργαζόμενων μισθωτών —και εκτός από τον αρνητικό χαρακτηρισμό μη-νομή που είναι μη-σχέση— η πνευματική εργασία, η επιστήμη και η διεύθυνση δεν χαρακτηρίζουν αντίστοιχα, ως όλο και ενιαία + ταυτόχρονα, κάποια άλλη σχέση.

Αλλά ο μάνατζερ, ως (ταξική) λειτουργία, συμπεκνώνει ολικά, ενιαία + ταυτόχρονα πνευματική εργασία-επιστήμη και εκείνη τη διεύθυνση που αποτελεί τη συστατική «ουσία» της σχέσης κατοχής —δες θεμελιακή επισήμανση ξανά. Με την έννοια αυτή, η απάντηση στο δεύτερο ερώτημα είναι θετική ως προς τους μάνατζερς, δηλαδή είναι πράγματι θετική ως προς τη σχέση κατοχής εντός του ΚΤΠ, επόμενα είναι θετική και ως προς την πραγματική κυριότητα, εφόσον η κυριότητα ως οικονομική σχέση υπάρχει σαν σύμπτωση με τη σχέση κατοχής.

Έχοντας αυτά υπόψη μας, επανερχόμαστε τώρα στο ερώτημα της διαχωριστικής γραμμής μάνατζερς και έμμεσα εργαζόμενων μισθωτών. Η απάντηση είναι πως η διαχωριστική

γραμμή είναι η διεύθυνση. Ποια όμως διεύθυνση; Η διεύθυνση εκείνη που θεμελιώνει τη σχέση κατοχής ως έλεγχο επί των εργασιακών διαδικασιών και (έτσι) οικειοποίηση αποτελεσμάτων χρήσης των μέσων εργασίας εντός του ΚΤΠ, αποτελώντας συστατική «ουσία» της, άρα και συστατική «ουσία» της (πραγματικής) οικονομικής κυριότητας, και που είναι συγχρόνως αντιθετική, στο επίπεδο της κατοχής, προς τη μη-νομή, και μη-κατοχή της εξαρτημένης μισθωτής έμμεσης εργασίας. Και αυτή η διεύθυνση ανήκει στους μάνατζερς.

[Μια τέτοια διαχωριστική γραμμή —αναδεικνυόμενη εκ των λειτουργιών της συστατικής «ουσίας» της συνθέτουσας σχέσης κατοχής στον ΚΤΠ— ερμηνεύει, λοιπόν, και γιατί οι έμμεσα εργαζόμενοι μισθωτοί (ως μισθωτοί αποκλειστικά, ήτοι μη-φορείς οικονομικής κυριότητας) υφίστανται απόσπαση υπερεργασίας, ενώ των μάνατζερς η αμοιβή (παρότι μη-φορείς νομικής κυριότητας) εξαρτάται κυρίως από το κέρδος]²⁹.

Παρατήρηση 8: Χαρακτηρίζω τις ενδιάμεσες ομάδες των έμμεσα εργαζόμενων μισθωτών ως μικροαστικές και μεσοαστικές κοινωνικές ομάδες, θεωρώντας πως δεν υφίστανται όλοι τον ίδιο βαθμό εκμετάλλευσης, ότι υπάρχουν εσωτερικές διαφοροποιήσεις στη διάταξη της εκμετάλλευσης. Παρότι ως σύνολο πολώνονται έναντι της εργατικής τάξης στη μεριά της διανοητικής εργασίας, της επιστήμης και της διεύθυνσης —της διεύθυνσης, όμως, που δεν αποτελεί στοιχείο της κατοχής και που ανήκει στους μάνατζερς—, δέχομαι ότι στα πλαίσιά τους —της μη-νομής και μη-κατοχής— επισημαίνεται διαχωρισμός στο εσωτερικό της διανοητικής εργασίας, ο οποίος προκαλεί ιεραρχικά εσωτερικά σχίσματα που από την άποψη αυτή δεν είναι σχίσματα κυριαρχίας, καθώς δεν αποτυπώνονται σε συνθέτουσες το ουσιαστικό περιεχόμενο των σχέσεων παραγωγής σχέσεις. Σ' αυτά τα δεδομένα, τα τμήματα που πολώνονται προς τις υψηλότερες βαθμίδες διανοητικής εργασίας, διεύθυνσης κ.λπ., θα 'λεγα ότι αποτελούν μεσοαστική κοινωνική ομάδα, έναντι των άλλων που αποτελούν μικροαστική κοινωνική ομάδα³⁰.

Ο Ε. Ο. Wright, αντίθετα, θέτει εκτός αστικής τάξης τους «top managers», κυρίως γιατί δεν έχουν παρά «ελάχιστο»-«υπολλεμματικό έλεγχο» επί της νομικής κυριότητας των μέσων παραγωγής, κι αυτό παρόλο που θεωρεί ότι «μερικώς» μόνο εξαρτώνται εκ μισθωτής αμοιβής και έχουν τον «πλήρη έλεγχο» επί της σχέσης κατοχής —ως «έλεγχο πάνω στα φυσικά μέσα» + «έλεγχο πάνω στην εργατική δύναμη». Τους εντάσσει, κατά συνέπεια, σε μια «αντιφατική» θέση μεταξύ αστικής και εργατικής τάξης, μαζί με τους «μεσαίους μάνατζερς», τους «τεχνοκράτες» και τους «εργοδηγούς/επόπτες», που έχουν από «μερικό» έως «κανέναν έλεγχο» επί της σχέσης κατοχής και των οποίων η αμοιβή εξαρτάται «πλήρως» από το «μισθό εργασίας». Σ' αυτή την «αντιφατική» θέση, πάντως, οι μεν «top managers» πολώνονται προς την αστική τάξη, οι δε «εργοδηγοί» προς την εργατική (Wright 1980, Wright 1983, Wright 1997: 19-63).

Πίσω απ' αυτή τη θεωρητική αντιμετώπιση βρίσκεται η μη-αντίληψη εκείνης της διεύθυνσης που αποτελεί συστατική «ουσία» της σχέσης κατοχής, και άρα και της ίδιας της (πραγματικής) οικονομικής κυριότητας. Έτσι η επιλογή του Wright να κατατάμνει ποσοτικά την κατοχή σε περισσότερη ή λιγότερη, και εξ αυτού να διαμορφώνει απλώς ιεραρχικές διαφοροποιήσεις στο εσωτερικό της ίδιας «ταξικής» κατηγορίας, δεν είναι τυχαία. Η απουσία διάκρισης των δυνάμενων να αποτυπωθούν στη μη-νομή διαχωρισμών, ο μη-ταξικός, δηλαδή, διαχωρισμός στο εσωτερικό της πόλωσης προς τη μη-νομή, η έλλειψη, με άλλα λόγια, σημείου τομής ανάμεσα σε διαφορετικές περιπτώσεις διεύθυνσης, είναι ακριβώς το

αποτέλεσμα της υποτίμησης της ποιοτικής διαφοράς εκείνης της διεύθυνσης που δεν θεμελιώνει σχέση κατοχής έναντι εκείνης που αποτελεί συστατική της «ουσία» ως έλεγχος — πλήρης— επί των παραγωγικών και εν γένει εργασιακών διαδικασιών και οικειοποίηση (έτσι) αποτελεσμάτων χρήσης των μέσων παραγωγής και γενικά εργασίας. Γιατί, όμως, γίνεται αυτή η υποτίμηση; Γιατί στη βάση της προσέγγισης του Wright ελλοχεύει η αντίληψη της νομικής κυριότητας ως οικονομικής σχέσης και ο εξ αυτής προσδιορισμός της αστικής τάξης: θεωρούμενης της νομικής κυριότητας ως οικονομικής σχέσης, σχέσης δηλαδή που θεμελιώνει αφεαυτής την (πραγματική) οικονομική κυριότητα, η κατοχή δεν αποτελεί παρά απορρέοντα απ' αυτή τη νομική σχέση έλεγχο που δύναται και να διανέμεται (κατατεμενόμενος) εντός των εργασιακών διαδικασιών —εν είδη τεχνικού καταμερισμού αρμοδιοτήτων— κατά «επαγγελματικές ομάδες» ή κατ' ομάδες «διανομής»³¹ (Carchedi 1986: 204).

Μέτοχοι και (αστοί) κεφαλαιούχοι

Υποθέτω —όπως και ο Πουλαντζάς— «ότι δεν μπαίνει... ζήτημα να οριοθετηθούν με στατιστικό-εμπειρικό τρόπο τα «αριθμητικά» σύνορα της «ομάδας» των μάνατζερς» (Πουλαντζάς 1982-β: 223) και προεκτείνω αυτή την υπόθεση στους φορείς της νομικής κυριότητας του ΚΤΠ στις μεγάλες μετοχικές εταιρίες.

Μολαταύτα —έξω, δηλαδή, από κάθε επιδίωξη μιας στατιστικής-εμπειρικής οριοθέτησης «αριθμητικών» συνόρων μέσα στη νομική ιδιοκτησία— πώς μπορεί να προσδιοριστεί η διαχωριστική γραμμή μεταξύ (του πλήθους) των μετόχων που δεν αποτελούν μέρος της αστικής τάξης και εκείνων που μετέχουν της θέσης του κεφαλαίου, ήτοι της οικονομικής κυριότητας στον ΚΤΠ;

Υποστηρίζω ότι, αν στην περίπτωση της πολωμένης ομάδας της μη-νομής απαιτήθηκε ένα ποιοτικό κριτήριο για το διαχωρισμό των μάνατζερς από τις κοινωνικές ομάδες των έμμεσα εργαζόμενων μισθωτών —η διεύθυνση εκείνη που αποτελεί συστατική «ουσία» της κατοχής—, στην περίπτωση της νομικής ιδιοκτησίας απαιτείται ένα ποσοτικό κριτήριο, που ωστόσο να σηματοδοτεί ποιοτική (ταξική) διαφοροποίηση: *κεφαλαιοκράτες κεφαλαιούχοι νομικοί ιδιοκτήτες - λοιποί μέτοχοι*.

Αυτό το ποσοτικό κριτήριο είναι —δεν θα μπορούσε και να είναι άλλο στην περίπτωση που εξετάζουμε παρά— *η ποσότητα ιδιόκτητων τίτλων νομικής κυριότητας. Ποσότητα τέτοια που προσδιορίζει ποιοτικά σημεία τομής μεταξύ κεφαλαιοκρατών μετόχων και μη-κεφαλαιοκρατών μετόχων*.

Αποφεύγοντας, λοιπόν, την εμπλοκή σε αριθμητικά «σύνορα» απόλυτων αριθμών ή (κυρίως) ποσοστών μετόχων, αυτό το οποίο ενδιαφέρει είναι ο προσδιορισμός των ποιοτικών διαστάσεων του σημείου τομής μεταξύ εκείνης της (όποιας) ποσότητας μετοχών που χαρακτηρίζει τους κεφαλαιοκράτες κεφαλαιούχους νομικούς ιδιοκτήτες, έναντι εκείνης της (όποιας) ποσότητας μετοχών που χαρακτηρίζει τους λοιπούς μετόχους.

Επιλέγω ως κρίσιμες δύο ποιοτικές διαστάσεις —του ποσοτικού κριτηρίου— οι οποίες προκύπτουν αντίστοιχα από τα εισοδηματικά και διοικητικά αποτελέσματα της (περιττής) νομικής κυριότητας —στα οποία επιγραμματικά αναφέρθηκαν νωρίτερα.

Η πρώτη: Θεωρώ ως επαρκή για να χαρακτηρίσει τους κεφαλαιοκράτες κεφαλαιούχους νομικούς ιδιοκτήτες εκείνη την ποσότητα μετοχών που τα εισοδηματικά της αποτελέσματα εξασφαλίζουν —και μάλιστα κατ' αποκλειστικότητα, δηλαδή χωρίς την ανάγκη της οποιασδήποτε εργασίας— ανώτατη εισοδηματική θέση³². Και το αντίστροφο όσον αφορά τους λοιπούς μετόχους.

Η δεύτερη: Θεωρώ επίσης ως επαρκή για να χαρακτηρίσει τους κεφαλαιοκράτες κεφαλαιούχους νομικούς ιδιοκτήτες εκείνη την ποσότητα μετοχών που τα διοικητικά της αποτελέσματα εξασφαλίζουν τη συγκρότηση —μέσω και συμμαχιών— του πλειοψηφικού εκείνου «μπλοκ» της γενικής συνέλευσης των μετόχων του οποίου την «εμπιστοσύνη» πρέπει να έχει το διοικητικό συμβούλιο της εταιρίας. Και το αντίστροφο όσον αφορά στους λοιπούς μετόχους.

Θα προσθέσω και ότι είναι η συνάρθρωση αυτών των αποτελεσμάτων —εισοδηματικών + διοικητικών— «ο ομφάλιος λώρος» που συνδέει την (περιττή) νομική ιδιοκτησία με την (πραγματική) οικονομική κυριότητα, μέσω της σύνδεσης της πρώτης με τη (μη-ανταγωνιστική προς αυτή) λειτουργία του κεφαλαίου, κατά το πιο κάτω απλό σχήμα:

Κεφαλαιούχοι (κεφαλαιοκράτες)/διοικητικά αποτελέσματα → επιλογή μάνατζερς: μάνατζερς/διεύθυνση → εισοδηματικά αποτελέσματα → κεφαλαιούχοι (κεφαλαιοκράτες) + μάνατζερς → οικειοποίηση³³.

Από τα παραπάνω συνάγονται δυο τελευταία συμπεράσματα:

α. Το ερώτημα της ενότητας της ταξικής θέσης του κεφαλαίου —συνακόλουθα των συμπεριόντων και κινήτρων των ταξικών υποκειμένων αυτής της θέσης— δεν περιλαμβάνει τους μη-κεφαλαιοκράτες μετόχους.

β. Είναι κενός περιεχομένου ο καπιταλισμός χωρίς καπιταλιστές είτε στη νεοκλασική (Schumpeter) είτε στη μαρξιστική του εκδοχή (Cutler κ.ά.) και ως προς τους κεφαλαιοκράτες κεφαλαιούχους.

Βιβλιογραφία

- Αλτουσέρ Λ. (1978) *Θέσεις*, Αθήνα, Θεμέλιο.
- Althusser L. (1986-α) «Contradiction et Surdetermination», in L. Althusser, *Pour Marx*, Paris, La Decouverte.
- Althusser L. (1986-β) «The Object of Capital», in L. Althusser, E. Balibar, *Reading Capital*, London, Verso/New Left Books.
- Baran P. A., Sweezy P. M. (χωρίς χρονολογία έκδοσης) *Μονοπωλιακός Καπιταλισμός*, Αθήνα, Gutenberg.
- Becker J. F. (1973) «Class Structure and Conflict in the Managerial Phase: I», *Science & Society*, vol. 37, no 3.
- Becker J. F. (1973-74) «Class Structure and Conflict in the Managerial Phase: II», *Science & Society*, vol. 37, no 4.
- Brewer A. (1987) *Marxists Theories of Imperialism: A Critical Survey*, London and New York, Routledge & Kegan Paul.
- Carchedi G. (1977) *On the Economic Identification of Social Classes*, London, Routledge & Kegan Paul.
- Carchedi G. (1986) «Two models of class analysis», *Capital & Class*, no. 29.
- Cutler A., Hindess B., Hirst P. and Hussain A. (1977) *Marx's Capital and Capitalism Today*, vol. 1, London, Routledge & Kegan Paul.
- Dedoussopoulos A. (φωτοτυπημένο ανέκτυπο) *Simple Commodity Production and Merchant Capital: The Political Economy of Greece in the 19th century*, διδακτορική διατριβή, University of Kent at Canterbury.
- Elster J. (1982) «Roemer versus Roemer: A Comment on "New Directions in the Marxian Theory of Exploitation and Class"», *Politics & Society* 11, no. 3.

- Freedman F. (1975) «The Internal Structure of the Proletariat: A Marxist Analysis», *Socialist Revolution*, no. 26.
- Godelier M. (1987) *Η Θεωρία της Μετάβασης στον Μαρξ*, Αθήνα, Gutenberg.
- Γκράμσι Α. (1972) *Οι Διανοούμενοι*, Τόμος Α, Αθήνα, Στοχαστής.
- Harnegger M. (χωρίς χρονολογία έκδοσης) *Βασικές Έννοιες του Ιστορικού Υλισμού*, Αθήνα, Παπαζήσης.
- Ιωακείμωβλου Η. (1983) «Συλλογικός εργάτης ή εργάτης μάζα (Σημειώσεις για μια κριτική του εργατισμού)», *Θέσεις*, τ. 3.
- Λένιν Β. Ι. (1978) *Τι είναι οι «Φίλοι του Λαού» και πώς πολεμούν τους Σοσιαλδημοκράτες*, Αθήνα, Θεμέλιο.
- Λένιν Β. Ι. (1980) *Ο Ιμπεριαλισμός Ανώτατο Στάδιο του Καπιταλισμού*, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή.
- Λένιν Β. Ι. (1986) *Το αγροτικό ζήτημα και οι «κριτικοί» του Μαρξ*, Μόσχα, Προοργές.
- Mandel E. (1996) «Ο ασιατικός τρόπος παραγωγής», *Θέσεις*, τ. 57.
- Μαρξ Κ. (1956) *Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας*, Αθήνα, Οικονομική και Φιλοσοφική Βιβλιοθήκη.
- Μαρξ Κ. (1978-α) *Το Κεφάλαιο-Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας*, Τόμος Πρώτος, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή.
- Μαρξ Κ. (1979) *Το Κεφάλαιο-Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας*, Τόμος Δεύτερος, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή.
- Μαρξ Κ. (1978-β) *Το Κεφάλαιο-Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας*, Τόμος Τρίτος, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή.
- Μαρξ Κ. (1984) *Θεωρίες για την Υπεραξία*, Μέρος Πρώτο, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή.
- Μαρξ Κ. (χωρίς χρονολογία έκδοσης - α) *Αποτελέσματα της Άμεσης Διαδικασίας Παραγωγής* [VI ανέκδοτο βιβλίο], Αθήνα, Α/συνέχεια.
- Μαρξ Κ. (χωρίς χρονολογία έκδοσης - β) «Ο Μαρξ στον Βαϊντεμάγιερ», στο Κ. Μαρξ - Φ. Ένγκελς, *Διαλεκτικά Έργα*, Τόμος Δεύτερος, Αθήνα, Γνώση.
- Meiksin P. (1986) «Beyond the Boundary Question», *New Left Review*, no. 157.
- Μηλιός Γ. (1996) «Ο ασιατικός τρόπος παραγωγής», *Θέσεις*, τ. 57.
- Μηλιός Γ. (1997) *Τρόποι Παραγωγής και Μαρξιστική Ανάλυση*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα.
- Μίλμπαντ Ρ. (1984) «Το Κεφαλαιοκρατικό Κράτος: Απάντηση στον Νίκο Πουλαντζά», στο Ν. Πουλαντζά - Ρ. Μίλμπαντ - Ζ. Π. Φάν, *Προβλήματα του Σύγχρονου Κράτους και του Φασιστικού Φαινομένου*, Αθήνα, Θεμέλιο.
- Μπαλμπάτ Ε. (1986) «Για τη μαρξιστική έννοια του «καταμερισμού της χειρωνακτικής και της πνευματικής εργασίας» και την πάλη των τάξεων», *Θέσεις*, τ. 17.
- Μπετελέμ Σ. (1975) *Πολιτιστική Επανάσταση και Βιομηχανική Οργάνωση στην Κίνα*, Αθήνα, Γη.
- Μπετελέμ Σ. (1978) *Μορφές Ιδιοκτησίας στο Μεταβατικό Στάδιο προς το Σοσιαλισμό - Οικονομικός λογισμός και μορφές ιδιοκτησίας*, Αθήνα, Ράπτα.
- Οικονομάκης Γ. Η. (1998) «Το Ζήτημα της Καπιταλιστικοποίησης του Αγροτικού Τομέα (Με αφορμή την "Έκθεση Σπράου" για τη Γεωργία), Μέρος 1: Αναζητώντας τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής επί του γεωργικού εδάφους», *Θέσεις*, τ. 65.
- Ομάδα Επιστημόνων: Γ. Διαμαντής - Α. Θερωτή - Θ. Ιωάννου - Ν. Κοτζιάς [γενική εποπτεία] - Γ. Κωνσταντινίδης - Τ. Συμεωνίδης (1981) *Η Διάνοηση στην Ελλάδα, Ταξική Θέση και Ιδεολογία*, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή.
- Πουλαντζά Ν. Α. (1982-α) *Πολιτική Εξουσία και Κοινωνικές Τάξεις*, Τόμος α', Αθήνα, Θεμέλιο.
- Πουλαντζά Ν. Α. (1982-β) *Οι Κοινωνικές Τάξεις στο Σύγχρονο Καπιταλισμό*, Αθήνα, Θεμέλιο.
- Πουλαντζά Ν. (1984-α) «Γκράμσι: μεταξύ Σαρτρ και Αλτουσέρ - Προλεγόμενα στη μελέτη για την ηγεμονία στο Κράτος» (1965), στο Ν. Πουλαντζά, *Για τον Γκράμσι: μεταξύ Σαρτρ και Αλτουσέρ - Παρεμβάσεις*, Αθήνα, Πολύτυπο.
- Πουλαντζά Ν. (1984-β) «Το Κεφαλαιοκρατικό Κράτος: Μια απάντηση στον Μίλμπαντ», στο Ν. Πουλαντζά - Ρ. Μίλμπαντ - Ζ. Π. Φάν, *Προβλήματα του Σύγχρονου Κράτους και του Φασιστικού Φαινομένου*, Αθήνα, Θεμέλιο.
- Roemer J. E. (1982-α) «New Directions in the Marxian Theory of Exploitation and Class», *Politics & Society* 11, no. 3.
- Roemer J. E. (1982-β) «Reply», *Politics & Society* 11, no. 3.
- Schumpeter J. A. (1972) *Καπιταλισμός, Σοσιαλισμός και Δημοκρατία*, Αθήνα, ΚΕΠΕ.
- Σταμάτης Γ. (1997) *Εισαγωγή στην Πολιτική Οικονομία*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα.
- Wilde L. (1990) «Class analysis and the politics of new social movements», *Capital & Class*, no. 42.
- Wright E. O. (1980) «Varieties of Marxist Conceptions of Class Structure», *Politics & Society* 9, no. 3.
- Wright E. O. (1982) «The Status of the Political in the Concept of Class Structure», *Politics & Society* 11, no. 3.
- Wright E. O. (1983) «Class Boundaries and Contradictory Class Locations», in A. Giddens and D. Held (eds) *Classes, Power, and Conflict - Classical and Contemporary Debates*, London and Basingstoke, The Macmillan Press LTD.
- Wright E. O. (1997) *Classes*, London - New York, Verso.

Σημειώσεις

1. Για τη σημασία της σχηματικής αυτής έκφρασης των ιδεών του ιστορικού υλισμού, δες Λένιν 1978: 13-17. Για κριτική των ορίων αυτής της διατύπωσης της διαλεκτικής αλλαγής, δες Hamecker χ.χ.έ: 157-9, Godelier 1987: 63-73. — Θεωρώ ότι η παρακάτω διατύπωση του Α. Αλτουσέρ συμπεκνώνει με εξαιρετικό τρόπο την αντιεξελικτική οπτική της ιστορίας (ταξικής πάλης) και, από την άποψη αυτή, και την κριτική ανάγνωση της (κατά Hamecker - Hamecker χ.χ.έ: 157) τάξης εξέλιξης του «Προλόγου»: «ακριβώς όπως δεν υπάρχει παραγωγή γενικά, έτσι δεν υπάρχει και ιστορία γενικά, αλλά μόνο ειδικές δομές ιστορικότητας» (L. Althusser 1986-β: 108).
2. Μια που είναι η μοναδικότητα της ιστορικής «συγκεκριμένης ατομικότητας»-ταυτότητας (Hamecker χ.χ.έ: 146) του κοινωνικού σχηματισμού μέσα στην πολιτική συγκυρία που επιτρέπει ή δεν επιτρέπει την ανάδειξη μιας επαναστατικής κατάστασης, δηλαδή —όπως μας λέει ο Αλτουσέρ— «τη συσώρευση και όξυνση όλων των ιστορικών αντιφάσεων», οι οποίες «*συγχωνεύονται*» σε μια *ενότητα ρήξης*» (L. Althusser 1986-α: 94, 98) στον (έτσι προσδιοριζόμενο) «αδύνατο κρίκο» της «μπερριαλιστικής αλυσίδας» —ο οποίος και μας παρατέμπει (εμπνευστικά) στον αντίποδα του οικονομισμού, στη «λενινιστική κατηγορία της ανισόμετρης ανάπτυξης» (Α. Αλτουσέρ 1978: 145). — Για τη θέση της «ανισόμετρης» ανάπτυξης του καπιταλισμού σε παγκόσμιο επίπεδο, στις συνθήκες του λεγόμενου μονοπωλιακού καπιταλισμού-μπερριαλισμού, δες Λένιν 1980.
3. Για τον Μαξ, «η σχέση κεφαλαίου και μισθωτής εργασίας καθορίζει όλο το χαρακτήρα του τρόπου παραγωγής. Οι κύριοι παράγοντες αυτού του ίδιου του τρόπου παραγωγής, ο κεφαλαιουχάτης και ο μισθωτός εργάτης, είναι σαν τέτοιοι απλώς ενσαρκώσεις, προσωποποιήσεις κεφαλαίου και μισθωτής εργασίας, είναι καθορισμένοι κοινωνικοί χαρακτήρες, που εγγράφει στα άτομα το κοινωνικό προταές παραγωγής, είναι προϊόντα αυτών των καθορισμένων κοινωνικών σχέσεων παραγωγής» (Μαξ 1978-β: 1080).
4. Συνήθως η νομή (ως σχέση) ορίζεται διαφορετικά, ταυτίζομενη εν πολλοίς με την κατοχή. Εδώ της δίνεται ένα άλλο θεωρητικό περιεχόμενο, ως μια τρίτη (2 + 1) σχέση συνθέτουσα το ουσιαστικό περιεχόμενο των σχέσεων παραγωγής: για περισσότερα δες Οικονομάκης 1998: 60.
5. Ίδωμένη σε υποκειμενικό επίπεδο, η κυριότητα ως οικονομική σχέση μπορεί να συνοδεύεται ή να μη συνοδεύεται και από την τυτική νομική κυριότητα ενός μέρους ή του συνόλου των μέσων και αντικειμένων της εργασιακής διαδικασίας (Οικονομάκης 1998: 59-60)/δες και στη συνέχεια.
6. Και στις δύο περιπτώσεις η τυτική κυριότητα των φεουδαρχών (ΦΤΠ) ή του δεσποτικού ασιατικού κράτους (ΑΤΠ), σε συνδυασμό με την κατοχή των δούλοπαρόικων (ΦΤΠ) ή των κοινοτήτων (ΑΤΠ), είχε ως αποτέλεσμα τη μη-πραγματική κυριότητα: την αναπαράξια κυριότητας ως οικονομική σχέση. Αυτή, συνεπώς, η τυτική κυριότητα επιφέρει αποτελέσματα επί των σχέσεων που συνθέτουν το ουσιαστικό περιεχόμενο των σχέσεων παραγωγής, άρα επιφέρει αποτελέσματα επί της μήτρας του τρόπου παραγωγής. Αν και η ίδια δεν είναι οικονομική σχέση, εντούτοις εγγράφεται ως τέτοια, καθώς λειτουργεί ως τέτοια στα πλαίσια ενός συγκεκριμένου ιστορικού τρόπου παραγωγής: του ΦΤΠ ή του ΑΤΠ (δες σχετικά Οικονομάκης 1998: 70 και Brewer 1987: 39-44, Mandel 1996, Μηλιός 1996, Μηλιός 1997: 255-81). — Όταν η κυριότητα είναι μόνο τυτική ή νομική, απαιτείται ο εξω-οικονομικός καταναγκασμός για την αναπαραγωγή του τρόπου παραγωγής. Κι αυτό ισοδυναμεί με το να πούμε πως η οικονομική δομή είναι μόνο καθοριστική, σε τελευταία ανάλυση, ενώ κυριαρχικές είναι η δικαιο-πολιτική και η ιδεολογική δομή (Hamecker χ.χ.έ: 43-4, 137, 139-40, 167-8). — Ως προς τη σημασία των «*εξωοικονομικών*» λόγων στον ΚΤΠ και στους προκαπιταλιστικούς τρόπους παραγωγής, δες σχετικά Πουλαντζάς 1982-α: 41.
7. Για τη σύμπτωση αυτή απαιτείται η αποστέρωση των άμεσων παραγωγών από την κατοχή των μέσων παραγωγής και συντήρησής τους. Η διαδικασία αυτή αταλлотρίωσης των άμεσων παραγωγών περιγράφεται στον Πρώτο Τόμο του *Κεφαλαίου* από τον Μαξ ως η *πρωταρχική συσώρευση του κεφαλαίου* (Οικονομάκης 1998: 60).
8. Δες σχετικά Σταμάτης 1997: 22-8. — Η σύμπτωση αυτή στο χωρισμό του άμεσου παραγωγού από τα μέσα παραγωγής και συντήρησής, που συνεπάγεται τη μετατροπή της εργασιακής δύναμης σε εμπόρευμα, συνεπάγεται και ότι για την απόσπαση υπερεργασίας —ατ' αυτούς τους άμεσους παραγωγούς— δεν απαιτείται εξω-οικονομικός καταναγκασμός. Κι αυτό (τώρα) ισοδυναμεί με το να πούμε ότι στα πλαίσια του ΚΤΠ η οικονομική δομή είναι όχι μόνο καθοριστική, σε τελευταία ανάλυση, μα και κυριαρχική (Οικονομάκης 1998: 61).
9. Για τη σημασία της πρακτικής πείρας στη δυναμική της εξέλιξης προς τις μηχανές και τη μεγάλη βιομηχανία και τη (συναρτώμενη ή συναφή) ανάδυση της συλλογικής δεξιότητας της τάξης —κατ' ουσίαν ως αντίρροπτης τάσης στην απαξίωση της ατομικής δεξιότητας—, δες σχετικά Μαξ 1978-α: 355, 357, 395, 425, Μαξ 1978-β: 107, 135 και Ιωακείμωγλου 1983.
10. Αναφέρομαι σε *τάση* προς την ατομική μη-ικανότητα χρήσης των μέσων της εργασιακής διαδικασίας και,

αντίστοιχα, ταυτόχρονα επίσης τάση προς τη συλλογική ικανότητα χρήσης των μέσων της εργασιακής διαδικασίας, γιατί η εξέλιξη της διάστασης μεταξύ ατομικής και συλλογικής δεξιοτήτας δεν είναι αυτόματη και ανεξάρτητη εξέλιξη, αλλά συναρτάται δύο διαφορικών παραμέτρων: του βαθμού ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων του ιδιαιτέρου τομέα της εργασιακής διαδικασίας. Οι δύο όμως αυτές διαφορικές παράμετροι είναι *τάσεις καθαντές*.

11. Η προσθήκη «θεωρούμενη ή/και κατά κύριο λόγο» έρχεται να καλύψει αυτή καθαντή τη νοηματική αδυναμία των όρων πνευματική και χειρωνακτική εργασία —καμιά χειρωνακτική εργασία δεν παύει να είναι και πνευματική— καθώς και την αδυναμία τους να περιγράψουν το σύνολο των περιπτώσεων σε ένα μεταβαλλόμενο τεχνολογικά περιβάλλον. Με τα λόγια του Α. Γκράμσι: «Δεν υπάρχει ανθρώπινη δραστηριότητα απ' όπου να μπορούμε ν' αποκλείσουμε κάθε διανοητική παρέμβαση» (Γκράμσι 1972: 58). Επιπλέον έρχεται να καλύψει το γεγονός ότι οι όροι αυτοί μπορούν να νοηθούν μόνο μέσα από την *αντιθετικότητα* τους —ο ένας απέναντι στον άλλο— αλλά και μέσα απ' τη *συγκρισμότητα* τους —ο ένας αναφορικά με τον άλλο— και την *ιστορικότητά* τους. Ό,τι θεωρείτο ως *κατά κύριο λόγο* πνευματική εργασία, εντός ενός συγκεκριμένου πλαισίου κοινωνικών σχέσεων, σε μια φάση ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων, εντός ενός άλλου πλαισίου κοινωνικών σχέσεων και σε άλλη φάση ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων, εκπίπτει σε μια κυρίως χειρωνακτική εργασία, συγκριτικά με τη θεωρούμενη *κατά κύριο λόγο* ως πνευματική κ.λπ. Εν ολίγοις, όπως σημειώνει ο Ε. Μπαλιμπάρ, «οι ίδιες οι έννοιες της “χειρωνακτικής εργασίας” και της “πνευματικής εργασίας” δεν μπορούν να έχουν σταθερό ή “φυσικό” περιεχόμενο» (Μπαλιμπάρ 1986: 106). Άρα, κατά τον Πουλαντζά, «ο χωρισμός διανοητικής/χειρωνακτικής εργασίας αναπαράγεται σαν *τάση*, με την έννοια ότι δεν πρόκειται εδώ για μια τυπολογική “ταξινόμηση” με στεγανά συσταχάρια για τον καθένα συγκεκριμένο φορέα, και αυτό που μας ενδιαφέρει εδώ είναι η κοινωνική του λειτουργία στην ύπαρξη και την αναπαραγωγή των κοινωνικών τάξεων» (Πουλαντζάς 1982-β: 317).

12. Και μια σύντομη διευκρίνιση πάνω στη διάσταση επιστήμης-τείρας: «Η επιστήμη είναι, σε τελευταία ανάλυση, το αποτέλεσμα της συσσωρευμένης πείρας των ίδιων των άμεσων εργαζομένων. Ασφαλώς, η επιστημονική διαδικασία δεν είναι μόνο αυτό: Προϋποθέτει μια ιδιαίτερη εργασία επιστημονικής συστηματικοποίησης (...) και πειραματισμού που δεν ανάγεται στην “άμεση εμπειρία”. Δεν ανάγεται (μεν) γραμμικά και ευθέως στην άμεση εμπειρία αλλά, καθώς «το ουσιαστικό της επιστήμης είναι, σε τελευταία ανάλυση, η ίδια η χειρωνακτική εργασία, ... η επιστήμη ανάγεται τελικά στην εμπειρία που συσσωρεύτηκε από τη χειρωνακτική εργασία» (Πουλαντζάς 1982-β: 315), δηλαδή «βασιζέται τελικά στην εργασία και την πείρα πολλών άμεσων εργαζομένων» (Πουλαντζάς 1982-β: 275).

13. Συνεπώς, μισθωτός στα πλαίσια του ΚΤΠ = παραγωγικός μισθωτός, αφού παραγωγική —από την άποψη της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής— είναι η «εργασία, που ανταλλάσσεται άμεσα με το κεφάλαιο», ενώ μη-παραγωγική είναι «η εργασία που δεν ανταλλάσσεται με κεφάλαιο, αλλά που ανταλλάσσεται άμεσα στο εισόδημα, δηλαδή με μισθό ή με κέρδος» (Μαζέ 1984: 150-1). Επιστημαίνω στο σημείο αυτό μια βασική μαρξική διάκριση, η οποία συχνά αγνοείται στη συζήτηση επί της παραγωγικής ή μη εργασίας. Η διαφοροποίηση της έννοιας της παραγωγικής εργασίας ανάλογα με το προσές παραγωγής: απλό ή κεφαλαιοκρατικό. Από την άποψη της απλής διαδικασίας παραγωγής, παραγωγική είναι η εργασία κατά την οποία το «προσές οφείναι στο προϊόν [που] είναι μια αξία χρήσης, μια φυσική ύλη... Η εργασία έχει συνδεθεί με το αντικείμενό της. Έχει αντικειμενοποιηθεί...». Όμως: «Ο ορισμός αυτός: παραγωγική εργασία που απορρέει από την άποψη του απλού προτός παραγωγής, είναι τελείως ανεπαρκής για το κεφαλαιοκρατικό προτός παραγωγής» (Μαζέ 1978-α: 193-4). Από την άποψη της κεφαλαιοκρατικής διαδικασίας παραγωγής, «παραγωγικός είναι μονάχα ο εργάτης εκείνος που παράγει υπεραξία για τον κεφαλαιοκράτη ή που εξυπηρετεί την αυτοαξιοποίηση του κεφαλαίου» (Μαζέ 1978-α: 525). «Το κριτήριο, λοιπόν, για την παραγωγικότητα “από την άποψη της καπιταλιστικής παραγωγής” δεν είναι η άμεση παραγωγή υπεραξίας, που προϋποθέτει παραγωγικότητα με τη γενική έννοια, αλλά η προσφορά από τον εργάτη απλήρωτης εργασίας (υπερεργασίας) στον καπιταλιστή εργοδότη του, υπερεργασίας που παρέχει κέρδος στον καπιταλιστή» (Ομάδα Επιστημόνων 1981: 46). Η προσφορά, όμως, απλήρωτης εργασίας (υπερεργασίας) αποτελεί προϋπόθεση και αποτέλεσμα της αμοιβής από μεταβλητό κεφάλαιο, και άρα παραγωγική είναι η εργασία που αμείβεται από μεταβλητό κεφάλαιο (δες και πιο κάτω). Συνακόλουθα και: «Παραγωγικός δεν είναι πια αυτός που παράγει αξίες χρήσης. Παραγωγικός είναι αυτός που παράγει υπεραξία και αυτός που διευκολύνει την πραγμάτωση και την παραπέρα παραγωγή και αναπαραγωγή της υπεραξίας» (Ομάδα Επιστημόνων 1981: 45). Κι αυτό σημαίνει ότι είναι από την άποψη της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής παραγωγικός τόσο ο μισθωτός μιας βιομηχανικής καπιταλιστικής επιχείρησης που παράγει, π.χ., αυτοκίνητα, όσο και ο μισθωτός μιας εμπορικής καπιταλιστικής επιχείρησης που πουλάει αυτά τα αυτοκίνητα. Γράφει (λοιπόν) σχετικά με τους μισθωτούς (από μεταβλητό κεφάλαιο) τον εμπορίου ο Μαζέ: «Όπως η απλήρωτη εργασία του εργάτη δημιουργεί άμεσα υπεραξία για το παραγωγικό κεφάλαιο, η απλήρωτη εργασία των μισθωτών του εμπορίου προμηθεύει στο εμπορικό κεφάλαιο ένα μέρος αυτής της

υπεραξίας» (Μαρξ, 1978-β: 372). «Επομένως, η εμπορική εργασία, που αγοράζεται από το εμπορικό κεφάλαιο, είναι για το κεφάλαιο αυτό άμεσα παραγωγική εργασία» (Μαρξ, 1978-β: 382).

14. Μη-παραγωγική εργασία κατά τους μαρξικούς προσδιορισμούς.

15. Ως φορείς και αποτέλεσμα δομών ορίζει τις κοινωνικές τάξεις η Hamecker (Hamecker χ.χ.έ: 197). Για μας όπου δομή (εδώ) οι σχέσεις παραγωγής. — Δες και Πουλαντζάς 1982-α: 87.

16. Και όχι τη μισθωτή εργασία γενικά, στο μέτρο που —όπως επιχείρησα να δείξω— κάθε μισθωτός εντός του ΚΤΠ δεν είναι και μισθωτός εργάτης (δες και στη συνέχεια).

17. Ο όρος «έμμεσα» έχει στην ανάλυσή μου την έννοια «ενδιάμεσα» αστικής και εργατικής τάξης.

18. Με τη διαφορετική επί του θέματος θέση του Πουλαντζά —ο οποίος, επιδιώκοντας να καταρριφθεί «η αντίληψη ότι υπάρχουν μερικά κοινωνικά σύνολα έξω από τις τάξεις» (Πουλαντζάς 1982-β: 246), οδηγείται στο να αποκλείει «τη δυνατότητα ύπαρξης κοινωνικών συνόλων δίπλα ή έξω από τις τάξεις» (Πουλαντζάς 1982-β: 251) και έτσι να «κατασκευάζει» ΚΤΠ, κατά την άποψή μου, ταξικό σύμφυτο, στο οποίο ανήκουν και οι έμμεσα εργαζόμενοι μισθωτοί είτε του ΚΤΠ είτε του εποικοδομηματος (δες κυρίως Πουλαντζάς 1982-β: μέρος τρίτο), τη «νέα μικροαστική τάξη» ως την τάξη «των νέων μισθωτών συνόλων» (Πουλαντζάς 1982-β: 253)— δε θα ασχοληθώ αναλυτικά στα πλαίσια του παρόντος. Μόνο θα παραθέσω τις τρεις —σύμφωνα με τη δική μου προβληματική— βασικές συνιστώσες των θεωρητικών του σφαλμάτων: α) αντιφατική θεωρητική σύλληψη της έννοιας μήτρα του τρόπου παραγωγής (δες σχετική επιχειρηματολογία του στο Πουλαντζάς 1982-α: 15-16, 31-4 και κριτική στο Hamecker χ.χ.έ: 141), β) απουσία —ως ρητή τουλάχιστον θεωρητική επιλογή— της σχέσης νομής από την όλη ανάλυσή του και γ) «φυσιολατρική» αντίληψη (δες Dedoussopoulos φ.α: 42, 79) της κατά Μαρξ παραγωγικής εργασίας (δες σχετικούς επί της παραγωγικής εργασίας ορισμούς του Πουλαντζά στο Πουλαντζάς 1982-β: 268, 270, 272, κομβικό σημείο των οποίων αποτελεί η αντίληψη ως παραγωγικής εργασίας εκείνης της εργασίας που παράγει άμεσα υπεραξία μέσω της παραγωγής αξιών χρήσης, δηλαδή της παραγωγικής εργασίας με τη γενική έννοια ή της παραγωγικής εργασίας στη βάση του ατλού προτού παραγωγής).

19. Εδώ, όμως, θα προσθέσω: αν οι έμμεσα εργαζόμενοι μισθωτοί του ΚΤΠ δεν ανήκουν σε καμιά από τις βασικές τάξεις (=οι τάξεις που συγκροτούνται στα πλαίσια του κάθε ιστορικά κυρίαρχου τρόπου παραγωγής/δες σχετικά Πουλαντζάς 1982-β: 28), είναι προφανές ότι δεν μπορούν να χαρακτηριστούν ως κοινωνικές τάξεις-ομάδες έξω από τρόπο παραγωγής, όπως εκείνες που «βρίσκονται στην υπηρεσία των θεσμών του εποικοδομηματος» (Hamecker χ.χ.έ: 174). Η θέση, βεβαίως, αυτή δεν αφορά τις κρατικές επιχειρήσεις-βιομηχανίες, που (όχι μόνο) δεν ανήκουν στο εποικοδόμημα, αλλά (αντιθέτως) αποτελούν κεντρικό τμήμα της οικονομικής-παραγωγικής βάσης. Χωρίς να επεκταθώ εδώ επί του θεωρητικού ζητήματος των κρατικής ιδιοκτησίας επιχειρήσεων, θα σημειώσω μόνο ότι επ' αυτού αποδέχομαι εν γένει τον εννοιολογικό προσδιορισμό του G. Carchedi, σύμφωνα με τον οποίο: «Ενώ στις ατομικές επιχειρήσεις η νομική ιδιοκτησία ανήκει στον ατομικό καπιταλιστή, και στις μετοχικές εταιρίες μετόχους, στις κρατικές ιδιοκτησίες επιχειρήσεις η νομική ιδιοκτησία ανήκει μάλλον στο σύνολο της αστικής τάξης παρά σ' ένα περιορισμένο κομμάτι της. Αυτό μπορεί να ιδωθεί απ' το γεγονός ότι... στην κρατικής ιδιοκτησίας επιχείρηση το έσοδο πάει στο κράτος, δηλαδή στην αστική τάξη ως όλο» (Carchedi 1977: 129-30).

20. Ο L. Wilde διατείνεται πως «ο Μαρξ δεν υποστήριζε ότι μόνο οι παραγωγικοί εργάτες σχηματίζουν την εργατική τάξη» (Wilde 1990: 62-3). Μια τέτοια, όμως, θεωρητική διαπίστωση επί του μαρξικού έργου είναι άνευ νοήματος αν δεν ταυτίσουμε την παραγωγική εργασία με την άμεση παραγωγή υπεραξίας μέσω της παραγωγής αξιών χρήσης —όπως ο Πουλαντζάς—, ή, ισοδύναμα, αν θεωρήσουμε ως παραγωγική εργασία από την άποψη της καπιταλιστικής παραγωγής την από μεταβλητό κεφάλαιο αμειβόμενη εργασία.

21. Ισχυρίζομαι πως στην ανάλυση του Μαρξ μια τέτοια διάκριση —συλλογικού εργαζομένου και συλλογικού εργάτη— δεν είναι εμφανής —συνεπώς ως προς τούτο η απτική του ενέχει αντιφάσεις ταξικού προσδιορισμού—, κι αυτό είναι το λογικό επακόλουθο μιας (σε κάποιες περιπτώσεις) διαταξικού παραγωγιστικού τύπου προσέγγισης, που προκρίνει τον τεχνικό έναντι του κοινωνικού καταμερισμού της εργασίας. Γράφει σχετικά: «Μια που με την ανάπτυξη της πραγματικής υπαγωγής της εργασίας στο κεφάλαιο ή του ειδικά καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, ο πραγματικός λειτουργός του συνολικού προτού εργασίας παύει να είναι ο μεμονωμένος εργάτης, αλλά γίνεται ολόκληρο και περισσότερο μια κοινωνικά συνδυασμένη ικανότητα εργασίας, και μια που οι διάφορες ικανότητες εργασίας, που ανταγωνίζονται, και που αποτελούν τη συνολική παραγωγική μηχανή, παίρνουν μέρος με πολύ διαφορετικούς τρόπους στο άμεσο προτού της διαμόρφωσης των εμπορευμάτων ή εδώ καλύτερα των προϊόντων, ο ένας σαν manager, engineer [διευθυντής, μηχανικός], τεχνολόγος κ.λπ. ο άλλος σαν overlooker [επιβλέπων], ο τρίτος σαν άμεσος χειροτέχνης ή ακόμα απλά σαν ανειδίκευτος εργάτης, έτσι, ολόκληρο και περισσότερο αυξανόμενος αριθμός λειτουργιών της ικανότητας εργασίας κατατάσσεται κάτω από την άμεση έννοια της παραγωγικής εργασίας και οι φορείς της κάτω από την έννοια των παραγωγικών εργατών, εργατών που τους εκμεταλλεύεται απευθείας το κεφάλαιο

και που υπόκεινται γενικά στο προτσές αξιοποίησης της παραγωγής. Αν εξετάσει κανείς το συλλογικό εργάτη από τον οποίο αποτελείται το εργαστήριο, τότε η συνδυασμένη του δραστηριότητα εκφράζεται άμεσα και υλικά σε ένα συνολικό προϊόν, που είναι συγχρόνως μία συνολική μάζα εμπορευμάτων, ενώ είναι τελείως αδιάφορο, αν η λειτουργία του μεμονωμένου εργάτη, που είναι μόνο ένα μέλος αυτού του συλλογικού εργάτη, βρίσκεται πιο μακριά ή πιο κοντά στην άμεση χειροτεχνική εργασία» (Μαρξ χ.χ.ε.α: 129-30). Πράγματι, «είναι τελείως αδιάφορο» —όπως μας λέει ο Μαρξ— αν «ένα μέλος αυτού του συλλογικού εργάτη βρίσκεται πιο μακριά ή πιο κοντά στην άμεση χειροτεχνική εργασία» —ή είναι τελείως αδιάφορες οι διαφορές των ανταγωνιστικών «λειτουργιών της ικανότητας εργασίας»—, μόνο αν ο συλλογικός «εργάτης» ταυτίζεται με τον παραγωγικό εργάτη —όπως στην ανάλυσή του—, δηλαδή μοναχά από την άποψη του τεχνικού καταμερισμού εργασίας. Αλλά από την άποψη του τεχνικού καταμερισμού εργασίας, ο συλλογικός «εργάτης» δεν έχει ταξική υπόσταση. Επομένως, είναι συλλογικός αλλά όχι και εργάτης με την αυστηρή (ταξική) έννοια του όρου. Άρα δεν μπορεί παρά να είναι μόνο (διαταξικός) εργαζόμενος. Στον οποίο θα μπορούσε ίσως να περιλαμβάνεται και ο μάντζερ, αν δεχτούμε πως είναι (και αυτός) ένας μισθωτός από μεταβλητό κεφάλαιο —και απ' αυτή την άποψη παραγωγικός— δεν έχουν όμως ακριβώς (ή έστω μόνο ή κυρίως) έτσι τα πράγματα, όπως θα υποστηρίξω στη συνέχεια. «Λέω αμέσως ότι οι αναλύσεις [του Μαρξ] εκείνης κυρίως που αναφέρονται στη διευθυντική και εποπτική εργασία κατά την παραγωγική διαδικασία» —γράφει ο Πουλαντζάς— «παρουσιάζουν ασφαλώς εταμιωτισμούς, εφόσον ακριβώς ο Μαρξ εξετάζει "χωριστά" την πλευρά του τεχνικού καταμερισμού και την πλευρά του κοινωνικού καταμερισμού, χωρίς να δείχνει πάντα πως ο πρώτος συναρμόζεται με την κυριαρχία του δεύτερου [γεγονός που πέραν οποιουδήποτε άλλου λόγου] οφείλεται επίσης σε "οικονομικές-τεχνικές" σκωρίες, παρούσες μέσα στο έργο του, που τις συναντάμε σε μια σειρά προβλήματα» (Πουλαντζάς 1982-β: 279).

22. Το ότι μπορεί οι μάντζερς να εμφανίζονται και ως κάτοχοι κεφαλαίου (μετοχών), δηλαδή να εμφανίζονται και ως κεφαλαιούχοι (νομικοί ιδιοκτήτες), είναι μια αναμενόμενη συνέπεια της οικειοποίησης αποτελεσμάτων που η ταξική (αστική) τους θέση, ως φορείς κατοχής, τους επέτρεψε. «Οι διευθυντές-ελεγκτές» —γράφει ο Πουλαντζάς— «αντιπροσωπεύουν στην πραγματικότητα μια μερίδα που κατέχει μεγάλο μέρος δικών της μετοχών και επιπρόσθετα, πάνω στη "θεσμοποιημένη" βάση αυτής της ιδιοκτησίας —δηλαδή με τη θέση που έχει στο "προτσές" το οποίο βασίζεται στην εκμετάλλευση με σκοπό το κέρδος— ιδιοποιείται, με τον "έλεγχο", τα προνόμια που είναι εγγενή (διάθεση μέσων παραγωγής και κέρδος) στην ατομική ιδιοκτησία του οριακού χρηματιστηριακού κεφαλαίου» (Πουλαντζάς 1984-α: 80). Ωστόσο, δεν είναι φορείς κατοχής ετείδη «κατέχουν, συνήθως οι ίδιοι, ένα σεβαστό αριθμό μετοχών», παρόλο που «δεν υπάρχει ίχνος αμφιβολίας ότι οι μάντζερς "κάνουν καλές δουλειές"» (Πουλαντζάς 1982-β: 221).

23. «Στην πραγματικότητα, ο έλεγχος αυτός» [της διευθυντικής λειτουργίας των μάντζερς] «δεν αποτελεί μια ιδιαίτερη λειτουργία-εξουσία "αφαιρούμενη" απ' την ατομική ιδιοκτησία —που, αυτή, περιορίζεται δήθεν μονάχα στο "κέρδος"— αλλά μια εξέλιξη της ατομικής ιδιοκτησίας στο σύνολό της σαν σχέση παραγωγής» (Πουλαντζάς 1984-α: 80).

24. «Οι αναλύσεις του Μαρξ είναι ξεκάθαρες: ενώ οι διάφορες εξουσίες της κυριότητας και της κατοχής ανήκουν στη θέση του κεφαλαίου —είναι "λειτουργίες" του κεφαλαίου—, δεν ασκούνται απαραίτητα από τους ίδιους φορείς-ιδιοκτήτες —δεν είναι "λειτουργίες" κεφαλαιούχων ιδιοκτητών». Επομένως: «Οι ιθύνοντες φορείς ποι' ασκούν άμεσα τις εξουσίες αυτές και που εκτληρώνουν τις "λειτουργίες του κεφαλαίου", καταλαμβάνουν τη θέση του κεφαλαίου, και ανήκουν έτσι στην αστική τάξη, έστω κι αν δεν είναι κάτοχοι της τυπικής νομικής κυριότητας. Έτσι, οι μάντζερς αποτελούν, οπωσδήποτε, συστατικό μέρος της αστικής τάξης» (Πουλαντζάς 1982-β: 223).

25. Στη βάση της αναγκαίας συνθήκης της πλήρους αποστοίχισης (απαλλαγής) του κεφαλαιουχάτη από τη χειρωνακτική εργασία, αυτός «παραχωρεί τώρα τη λειτουργία της άμεσης και συνεχούς επιβλέψεως των ξεχωριστών εργατών και εργατικών ομάδων σε μια ειδική κατηγορία μισθωτών εργατών. Όπως ένας στρατός χρειάζεται στρατιωτικούς αξιωματικούς και υπαξιωματικούς, έτσι και μια μάζα εργατών που συνεγράζονται κάτω από το πρόσταγμα του ίδιου κεφαλαίου χρειάζεται αξιωματικούς (διευθυντές, διαχειριστές) και υπαξιωματικούς της βιομηχανίας (επιστάτες, foremen, overlookers, contremaîtres), που στη διάρκεια του προτσές εργασίας διοικούν εξ ονόματος του κεφαλαίου. Η δουλειά της επιστάσεως εδραιώνεται σαν αποκλειστική τους λειτουργία» (Μαρξ 1978-α: 347). — Αναφερόμενος στην «περίπτωση των εποπτών της εργασιακής διαδικασίας και των μηχανικών και τεχνικών», γράφει σχετικά ο Πουλαντζάς: «Η κύρια λειτουργία τους συνίσταται στο ν' αποσπούν υπεραξία από τους εργάτες —στο να τη "συλλέγουν". Ασκούν εξουσίες που απορρέουν από τη θέση του κεφαλαίου, το οποίο ιδιοποιείται, "διευθυντική λειτουργία" της εργασιακής διαδικασίας, εξουσίες που δεν ασκούνται απ' αναγκή από τους ίδιους τους κεφαλαιούχους» (Πουλαντζάς 1982-β: 277, 282).

26. Είναι, ωστόσο, λογικό να τεθεί το επόμενο ερώτημα: Δεν υφίστανται, άραγε, στο «εσωτερικό» της νομής διαφορετικότητες σε ιδιες συνθήκες; Η —πιο απλά— το ερώτημα: Μέσα (π.χ.) στο ίδιο εργοστάσιο, οι δεξιότητες

των μελών της εργατικής τάξης είναι πανομοιότυπες; Η απάντηση στο πρώτο ερώτημα είναι ναι και στο δεύτερο ερώτημα είναι (προφανώς) όχι. Είναι, εξάλλου, γνωστοί οι διαχωρισμοί μεταξύ ειδικευμένων-ημιειδικευμένων-ανεπίδικευτων εργατών. Αλλά απαντώντας έτσι δεν σχετικοποιείται ο διαχωρισμός μεταξύ εργατικής τάξης και έμμεσα εργαζόμενων μισθωτών, καθώς μέσα στην ίδια την εργατική τάξη αναπαράγονται οι διαχωρισμοί πνευματικής-χειρωνακτικής εργασίας; Υποστηρίζω ότι δεν σχετικοποιείται εφόσον αντιληφθούμε πως μονάχα η εργατική τάξη πολώνεται ολικά + ταυτόχρονα στη μια πλευρά των —δυνάμενων να αποτυπωθούν στη σχέση νομής— διαχωρισμών και ότι οι διαχωρισμοί αυτοί δεν αφορούν μόνο την πνευματική και τη χειρωνακτική εργασία. Σύμφωνα με τον Πουλιαντζά είναι αλήθεια πως ο «θεμελιακός» διαχωρισμός «διανοητικής/χειρωνακτικής εργασίας» έχει την τάση «να αναπαράγεται, με ιδιόμορφο τρόπο και από τις δύο πλευρές του διαχωριστικού φράγματος:» και στο πεδίο της διανοητικής και στο πεδίο της χειρωνακτικής εργασίας. «Ωστόσο το ταξικό φράγμα αυτού του διαχωρισμού υπέρχει»: οι ειδικευμένοι δεν ασκούν στους ημιειδικευμένους, ούτε και οι τελευταίοι στους ανεπίδικευτους εργάτες «τη διεύθυνση και την εποπτεία που συνοδεύονται από τη νομιμοποίηση του μυστικού της γνώσης και του μονοπωλίου της, ενώ την ασκούν οι μηχανικοί και οι τεχνικοί στο σύνολο της εργατικής τάξης» (Πουλιαντζάς 1982-β: 303-4).

27. Για τους τελευταίους (Cutler κ.ά. 1977), στην εξαφάνιση της εργατικής τάξης, μέσω της γιγαντοποίησης της, προστίθεται (αλά Schumpeter) και η εξαφάνιση των ιδίων των καπιταλιστών ως διακριτών ατόμων, εφόσον είναι εν γένει η γιγάντια εταιρία, ως οργάνωση, που καταλαμβάνει πλέον τη θέση του καπιταλιστή.

28. Top manager (εννοείται) = φορέας της σχέσης κατοχής.

29. «Αλλά πρέπει... να ξεχωρίσουμε τα εκτελεστικά αυτά όργανα» [τους έμμεσα εργαζόμενους μισθωτούς στην ανάλυσή μου] «από τους "μάντζερς"» [οι οποίοι] «μπορούν να ασκούν τις εξουσίες που απορρέουν από τις σχέσεις κατοχής —έλεγχο και διεύθυνση μιας εργασιακής διαδικασίας—... Απεναντίας, οι φορείς για τους οποίους γίνεται εδώ λόγος [οι έμμεσα εργαζόμενοι μισθωτοί στην ανάλυσή μου] εξουσιάζονται από το κεφάλαιο και δεν είναι παρά οι κατώτεροι εκτελεστές του. Και αυτοί επίσης είναι απέναντι στο κεφάλαιο εκμεταλλευόμενοι: παρέχουν και αυτοί υπερεργασία, δηλαδή εργασία κατά ένα μέρος απλήρωτη (...), και πουλάνε την εργατική δύναμή τους, ενώ η αμοιβή των μάντζερς εξαρτάται κυρίως από τα κέρδη της επιχείρησης» (Πουλιαντζάς 1982-β: 283).

30. Οφείλω την παραπάνω θέση στην ανάλυση Πουλιαντζά: δες σχετικά Πουλιαντζάς 1982-β: 334-5. Βεβαίως το πεδίο αναφοράς μου είναι κοινωνικές ομάδες, ενώ το δικό του η νέα μικροαστική τάξη.

31. Αντίληψη η οποία, τελικώς, παραπέμπει στην «έννοια της εκμετάλλευσης» ως σχέση, «στο επίπεδο της οικειοποίησης/ διανομής», εκπορευόμενη εκ της νομικής ιδιοκτησίας των μέσων παραγωγής, ή στην κατά Wright «εφαρμογή της game theory [του J. Roemer] στη θεωρία των τάξεων» (Carchedi 1986: 198-204). — Για ανάλυση-κριτική της «game theory», εκτός από Carchedi 1986, δες Roemer 1982-α, Roemer 1982-β, Elster 1982, Wright 1997: 64-104.

32. «Ταυτόχρονη ένταξη, σε σταθερή βάση, στην τάξη των καπιταλιστών (στις κυρίαρχες τάξεις) και στην εργατική τάξη (στις κυριαρχούμενες τάξεις) είναι αδιανόητη» (Μηλιός 1997: 118-9), καθώς η ίδια η αστική ταξική θέση αφεαντής συνεπάγεται τη μη-αναζήτηση και άλλης (πέραν της εκ της αστικής ιδιότητας προερχόμενης) εισοδηματοφόρας δραστηριότητας από τους ατομικούς καταλήπτες αυτής της θέσης.

33. Διαφορετική είναι η περίπτωση της (παράλογης) γαιοκτησίας —νομικής ιδιοκτησίας επί του εδάφους— σε συνθήκες κυριαρχίας του ΚΤΠ, και των γαιοκτημόνων φορέων της. Και είναι διαφορετική —αρκούναι να πω— γιατί η νομική αυτή ιδιοκτησία δεν είναι μόνο μια σχέση που επίσης δεν είναι —καθότι παράλογη— και δεν λειτουργεί —σε συνθήκες καπιταλιστικής κυριαρχίας και στα πλαίσια του (καπιταλιστικού) τρόπου παραγωγής— ως οικονομική —εφόσον δεν αίρει την (πραγματική) οικονομική κυριότητα— ο ΚΤΠ στη γεωργία (και όχι μόνο) μπορεί θανάσιμα να λειτουργήσει «χωρίς ατομική ιδιοκτησία γης, και πολλοί συνεπείς αστοί οικονομολόγοι ζήτησαν την εθνικοποίηση της γης» (Λένιν 1986: 25), —μα είναι επιπρόσθετα και ανταγωνιστική— με τη μορφή της γαιοπροσόδου— προς την αστική τάξη στο σύνολό της (διαφορικής γαιοπροσόδου (αφενός) που δεν δημιουργείται μεν απ' την ατομική ιδιοκτησία στη γη αλλά μετατοπίζεται «στα χέρια του ιδιοκτήτη της γης» λόγω της ατομικής του ιδιοκτησίας επί της γης και απόλυτης γαιοπροσόδου (αφετέρου) που «πηγάζει από την ατομική ιδιοκτησία» στη γη (Λένιν 1986: 5-6). Ως εκ τούτου δεν συντίθεται ως σχέση στη θέση του κεφαλαίου, άρα είναι εξωτερική του (καπιταλιστικού) τρόπου παραγωγής και δεν θα μας απασχολήσει εδώ περαιτέρω. — Δες σχετικά και Οικονομάκης 1998: 70.